

Əhməd bəy Ağaoğlu

Şuşa, Peterburq və Paris
xatirələri

(Atatürkə iki məktub)

- 22834 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdəresi

PREZİDENT KİTABXANASI

ÇAPAR

YAYINLARI

3,3 (504) 8 + 84 (5016) + 76,02 (1078)
A 35

**Əhməd bəy Ağaoğlunun
doğumunun 150-ci ildönümüնə ithaf**

Əhməd bəy Ağaoğlu.
Şuşa, Peterburq və Paris xatirələri

Tərtib edən: Dilqəm ƏHMƏD

Redaktor və korrektor: Günel MUXTAROVA

Qapaq dizaynı: Xeyal Danyal

Bakı, Çapar Nəşriyyat evi, 2019, 124 s.

ISBN 978-9952-8356-4-9

Bütün hüquqları qorunur.

© Çapar Yayınları, 2019

Kitabda Azərbaycan və Türkiyənin böyük
mütəfəkkiri, ictimai-siyasi xadim Əhməd bəy Ağaoğlunun xatirələri, yazıları və bəzi məktubları,
eləcə də Ağaoğlular ailəsinə aid nadir fotosəkillər,
sənədlər dərc edilib.

Əhməd bəy Ağaoğlu

Əhməd bəy Ağaoğlu 1869-cu ildə Azərbaycanın Şuşa şəhərində doğulub. Atası Qarabağın Qurd-lareli tayfasından Mirzə Həsən bəy, anası Sarıcalı tayfasından Tazə xanım olub.

Böyük əmisi Hacı Mirzə Məhəmməd qardaşı oğlunu müctəhid kimi yetişdirmək istəyib, bu məqsədlə ona 6 yaşında ikən fars və ərəb dili müəllimləri tutub. Amma anası Tazə xanım övladının məmür olmasını istədiyi üçün ailədən gizli şəkildə evə rus dili müəllimi gətirib. Bu müəllim üç il ərzində rus dili ilə yanaşı hesab, tarix və coğrafiya dərslərini də öyrədib. Şuşada gimnaziya açıldıqdan sonra Əhməd bəy imtahan verərək bu məktəbi qazanıb. İmtahani uğurlu keçdiyi üçün gimnaziyanın birbaşa 3-cü sinfinə daxil olub. Bu zaman o, 45 şagird arasındaki 3 türkdən biri idi.

Əhməd bəy 1886-ci ildə Şuşa gimnaziyasının 6-ci sinfini bitirib. Ali məktəbə daxil olmaq üçün 7 sinif şərt olduğu üçün bir il də Tiflis gimnaziyasında təhsil alıb. 1887-ci ildə gimnaziya təhsilini tamamladıqdan sonra avqust ayında Peterburqa yola düşüb, buradakı Texnologiya İnstitutuna girməyə hazırlaşıb. Lakin bütün imtahanlardan uğurla keçsə də, onu yəhudü hesab edən müəllim cəbr imtahanından kəsib, bununla da Əhməd bəyin Rusiyadakı təhsil həyatı baş tutmayıb. Bu hadisədən qəzəblənən Əhməd bəy Rusiyani tərk edib və ali təhsil almaq üçün Parisa yola düşüb. Əhməd bəy 1888-ci il yanvar ayının 8-də Parisa çatıb.

Əhməd bəy Sorbonna Universiteti yanındaki Paris Hüquq Məktəbinin tələbəsi olub, eyni zamanda Ali Təcrübə Tədqiqatlar Məktəbində dövrün

tanınmış alimlərinin mühəzirələrinə qatılıb. 1888-1894-cü illərdə Parisdə yaşayan Ağaoğlu Ali Təcrübə Tədqiqatlar Məktəbi (Ecole des Hautes Etudes Pratiques) ilə bir sıradə Canlı Şərq Dilləri Məktəbinin (Ecole des Langues Orientales Vivantes) məşğalələrinə də qatılıb. Buradakı müəllimləri arasında Ceyms Darmstater, Pol Şeffe, Barbye de Meynard kimi tanınmış şəxslər olub. Əhməd bəy, eyni zamanda, professor Ernst Renan (1823-1892), "Le Nouvelle Revue" məcmuəsinin naşiri Cülyetta Adam (1836-1936) ilə də dostlaşmışdı.

Parisdə münasibət qurduğu şəxslər barədə Əhməd bəy xatırılardında yazır: "Professor Ceyms Darmstaterin sevgisini qazandım. O, haqqında unudulmaz yaxşılıqlar etdi, səylər göstərməyə başladı. Məni evinə çağırırdı. Parisdə önemli bir ədəbi salon sahibəsi kimi tanınan və Paris ədibləri arasında seçkin mövqə qazanmış olan xanım Mari Robinsona təqdim etdi. Mən da müntəzəm şəkildə xanım Robinsonun salonuna getməyə başladım. Bu salonun ziyarətçiləri arasında o zaman Fransanın məşhur alim və adıblarından sayılan Ernst Renan, Hippolit Ten, Qaston Paris, Julius Oppert, madam və müsyoj Dielafə kimi şəxslər vardi. Ev sahibəsi məni onlara təqdim etdi".

Onun Parisdə tanış olduğu şəxslər arasında din-i-siyasi xadim və filosof Seyid Camaləddin Əfqani (1839-1897) də vardi. Bu barədə yazır: "İslam aləminin mütəfakkirlərindən Camaləddin Əfqani həzrətləri Parisdə olduğu zaman mənim sadə evimi başqalarının saraylarından üstün tutmuş, həftələrlə bir yerdə qalmışdır".

1892-ci ildə Əhməd bəy şərqsünasların Büyük Britaniya paytaxtında keçirilən IX konqresinin iştirakçısı olub, siyilik məzhəbinin İranın qədim dini

təlimlərindən biri – məzdəkiliklə əlaqələrinə dair məruzə ilə çıxış edib. Bu tarixi hadisə ilə bağlı xətilərini "Kavkaz"da dərc etdirib.

Əhməd bəy 1894-cü ildə təhsilini bitirərək Parisdən İstanbula gəlib, "İttihad və Tərəqqi"nin orqanı olan "Şurayı-Ümmət"də məqalələr verib. Burada 6 ay yaşadıqdan sonra elə həmin il atasının ölüm xəbərini alaraq Qafqaza qayıdib, öncə Tiflisdə yerləşib. Tiflis gimnaziyasında fransız dilindən dərs deyib, eyni zamanda "Kavkaz" qəzeti ilə əməkdaşlıq edib. 1896-ci ildə Şuşa edadi (real) məktəbinə fransız dili müəllimi təyin edilib. Burada dərs deyərkən el arasında "Firəng Əhməd" adlanıb. Şuşada açdığı qiraətxana-kitabxana o dövrün yeni tipli mədəni ocaqlarındanndı. Onun həyatının bu dövrü haqqında qohumu Yusif Vəzir yazırıdı: "Əhməd bəy məclis-də danişanda heç bir molla cəsarət edib onun fikirlərinə qarşı çıxa bilmirdi. Sərt və əsbi bir adam idi, xüsusən bəylərin qudurğanlığına döza bilməzdi. Onlarla bir məclis-də qarşı-qarşıya gəldimi, həmişə dalaşardı, həmişə də tapançasını hazır saxlardı".

Əhməd bəy 1897-ci ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin dəvəti ilə Bakıya köcüb, "Kaspi" qəzeti-nin redaktoru, aparıcı müəlliflərindən biri olub, Əlimərdən bəy Topçubaşovla six əməkdaşlığı başlayıb. Eyni zamanda, müəllimlik fəaliyyətini burada davam etdirib, Kommersiya məktəbində fransız dili müəllimi işləyib. Çox keçmədən Bakı Şəhər İdarəsinin üzvü seçilib. "Axund və islam" adlı ilk əsərini də bu zaman yazıb.

1901-ci ildə Tiflisdə rus dilində «Женщина по исламу и в исламе» ("İslama görə və islamda qadın") kitabı nəşr edilib. 1905-ci ildə Bakıda Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə Hacı Zeynalabdin

Tağıyevin vəsaitinə "Həyat" qəzetini buraxmağa başlayıb. 1906-ci ildə "İrşad" qəzetini, ertəsi il eyni zamanda türkçə və rusca "Tərəqqi" ("Прогресс") qəzetlərini nəşr edib.

Əhməd bəy 1905-ci ildə Peterburqa gedərək Rusiya müsəlmanlarının maraqlarını müdafiə edib. Həmin ildə onun təşəbbüsü ilə "Fədai" cəmiyyəti yaradılıb. 20 fevral-6 mart 1906-ci ildə Tiflisdə Qafqaz canişini İ.İ. Vorontsov-Daşkovun sədrliyi altında keçirilən erməni-müsəlman barişdürücü qurultayında Azərbaycan nümayəndələri arasında yer alıb. Məhəmməd Səid Ordubadi "Qanlı sənələr" əsərində Əhməd bəyin bu görüşdə çıxışının mətnini verdikdən sonra qeyd edib: "Söz bura yetişəndə cənab Əhməd bəyin başı gicəlib oturur yerə, onu aparırlar sarayın bir otağına, bir az keçidkən sonra özünə gəlib məclisə daxil olur".

Buna səbəb Əhməd bəyin günlərlə xalqının müdafiəsi yolunda çalışması idi.

Əhməd bəy 1906-ci ilin oktyabrında yaradılan gizli "Qafqaz Ümummüsəlman Müdafiə Komitəsi Difai"nın qurucusu olub. "Difai"nın qurulmasında məqsəd Azərbaycan türklərini ermənilərin hücumundan, eləcə də çar məmurlarının zülmündən qorumaq olub. "Difai" bu yolda kifayət qədər uğurlu fəaliyyət göstərib.

Bu fəaliyyətlərinə görə çar hakimiyyətinin ciddi təqib etdiyi Əhməd bəy 1909-cu ildə İkinci Məşruitiyyət elan edildikdən sonra Türkiyəyə gedib. Burada Parisdə oxuyarkən dostlaşlığı Əhməd Rza bəy və doktor Nazim vasitəsi ilə "İttihad və Tərəqqi" cəmiyyətinə girib. Həmin il Maarif Nazirliyində ibtidai təhsil müfəttişi təyin edilib. Süleymani-

yə "İttihad və Tərəqqi" klubunun rəisi olub, 2-3 il içərisində İstanbulda fransızca "Jeune Turc" (Gənc Türk) və türkçə "Tərcümani-həqiqət" qəzeti lərinin baş redaktoru işləyib. Bu döndəmdə Ziya Gökalp, Yusif Akçuraoglu, Məhəmmədəmin Yurdaqulla bərabər "Türk Ocağı"ni qurub. 1910-1914-cü illərdə "Xalqa doğru", "Siratül-müstəqim", "Türk Yurdu" kimi mətbuat orqanlarında iştirak edib. 1911-1912-ci illərdə İstanbul Universitetində "Türk mədəniyyəti tarixi" kafedrasının müdürü olub. 1915-ci ildə Afyonkarahisar millət vəkili seçilib. Həmin il "İttihad və Tərəqqi"nin Ümumi Mərkəzinin üzvü olub.

Əhməd bəy 1915-ci ildə İstanbulda yaradılan "Rusiya Türk-Tatar Müsəlmanlarının Hüquqlarının Müdafiəsi üzrə Komitə"yə daxil olub.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasından sonra Əhməd bəy Bakını işğaldan azad etməyə gələn Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşanın siyasi müşaviri kimi Vətənə qayıdır. Həmin ilin 7 dekabrında yaradılan Azərbaycan Parlamentinə Qarabağdan millət vəkili seçilib.

Əhməd bəy 1919-cu ildə Azərbaycanın müstəqiliyinin tanınılmasını əsas məqsəd kimi qarşısına qoyan, Əlimərdan bəy Topçubaşovun sədri olduğu Sülh Heyətinə daxil edilib. Amma ermənilərin fitnəsi nəticəsində ingilislər onu İstanbulda "ermənilərə zülm etmək, erməni qırğınına qatılmaq" ittihamı ilə suçlayıb Malta adasına sürgün ediblər. Əhməd bəy adada əsir qaldığı müddətdə xatirələri ilə yanaşı, "Üç mədəniyyət" və "Könülsüz olmaz" əsərlərini qələmə alıb.

1921-ci ildə Ankara hökuməti onu Maltadakı başqa əsirlərlə birgə ingilis əsirlərinə dəyişdirib.

Sürgündən xilas olduqdan sonra Əhməd bəy mayın 11-də Romadan Nərimanova məktub ünvanlıdır. Məktub "Kommunist" qəzetində çap olunur. Məktubda Əhməd bəy sürgünəqədərki düşüncələrinin əksinə olaraq, bolşevizmin üstünlüklerindən bəhs edir, bunun xilas yolu olduğunu göstərir və qoca yaşlarında vətənində xidmət etmək istədiyini bildirir. Məktubun cavabında Nərimanov onu yüksək vəzifəyə dəvət edir. Nərimanovdan cavab məktubu alan Əhməd bəy artıq Türkiyədə idi. Sürgün illərində az məlumatı olduğu Sovet rejiminin tam mahiyyətini anladığı üçün Nərimanova bu dəfə fərqli məktub göndərir. Məktubundakı fikirlər belə idi: "Təmsil etdiyiniz fikir sisteminə qatılmıram; Türkler üçün qurtuluş imkanının təkcə Osmanlı türklüyündə olduğu haqqında Sizə də məlum olan fikir və qənaətimdə qalıram; Əsarətdən qurtararaq mənə yenidən can və varlıq vermiş Ankaraya getməyim mənim üçün bir namus borcudur".

Məktubun sonunda isə qeyd edir: "Türklük bölünmə qəbul etməyən tamdır. Məqsəd ona xidmətdir. Bu xidmət harada edilirsə, müqəddəsdir, mübarəkdir".

Beləliklə, Atatürk hökuməti ilə isti münasibətlər quran Əhməd bəy öncə Türk Qurtuluş hərəkatına qoşularaq İrşad Heyətinin üzvü, 1921-1923-cü illərdə isə Mətbuat ümum müdürü işləyib. Daha sonra Ankara və Türkiyənin səsini dünyaya yayan yeganə yayın vasitəsi durumundakı "Hakimiyyəti-milliyyət" qəzetiinin ümum müdürü və baş redaktoru olub. 5 noyabr 1925-ci ildə Mustafa Kamal Atatürk Ankara Hüquq Məktəbini açıb. Əhməd bəy bu məktəbdə hüquq fakültəsinin qurulmasına fəal iştirak edib və hüquqi-əsasiyyə (konstitusiya hüququ) professoru olub. Məktəbdə bu fənn

üzrə ilk dərsi 1925-1926-ci illərdə o, tədris edib.

1928-ci ildə "Türk Ocağı" Ə. Ağaoğlunun "Üç mədəniyyət" kitabını nəşr etdirib. 7 avqust 1930-cu ildə müxalif "Sərbəst Firqə" qurulub. Onun rəhbərləri içərisində Fəthi bəy və Nuri (Conker) bəylə birgə Əhməd bəy də olub. Atatürkün göstərişi əsasında qurulan bu partiyadakı fəaliyyəti ilə bağlı Əhməd bəy "Sərbəst firqə xatirələri" adlı əsərini yazıb.

1933-cü ildə Əhməd bəyin "Dövlət və fərd" kitabı çap olunub.

Əhməd bəy 1933-cü ildə gündəlik "Axın" qəzeti buraxmağa başlayıb. "Axın" qəzətinin ilk sayı 1933-cü il mayın 29-u, bazar ertəsi günü çıxb. Həmin ilin 24 sentyabrına qədər davam edib, ümumilikdə 119 sayı nəşr olunub. Qəzet mövcud hökumətə qarşı müxalif idi, qəzetçilik prinsiplərini rəhbər tutmuşdu. Çap etdiyi qəzet barədə Ağaoğlu yazırıdı: "Demokratianı, azadlığı, vəzifə məsuliyyəti ni xatırlatmaq istəyən "Axın" yaxşıya yaxşı, pisə pis deməkdən çəkinməyən arslanca bir vətənsevərliklə irəliləyir... "Axın" ilə onların getdiyi yol ayridir. "Axın" onların getmədiyi bir yolu özüna kəbə etmişdir. "Axın" öz mənfaətini düşünmür. İnsanlığı, qəzetçilik, mətbuat şərəfini məqsədi hesab edir. Digər qəzetlər dünən əmniyyət müdüründən şikayət edərlər, sabah isə şikayət etdiklərini inkar edərlər. Çünkü çəkinirlər, qorxurlar... "Axın" fikir hürriyyətini, qələm hürriyyətini, Vətən hürriyyətini təmsil edir... Haqqı söylər və haqqə hörmət edər".

Dolmabağça sarayında Əhməd bəy "Axın" a görə Atatürkə üzləşməli olur. Yemək-içmək mərasimindən sonra Atatürk "Axın"ın son saylarının gətirilməsini əmr edir. "Axın"da yazılan təqiqidi

yazılar oxunur. Atatürk bir şəxsin həm dövlətin universitetində professor, həm də qəzətdə redaktor olmasının mümkün olduğunu soruşur. Fuad Köprülüzadə bunun mümkünüsüz olduğunu deyir. Atatürk qəzətin maliyyə mənbələrini açıqlamasını tələb edir Əhməd bəydən. Əhməd bəy əsəbiləşərək deyir: "Axın"ın nüsxələri bura gətirilərək məqalələrim oxunan zaman qəzeti bağlamağa qərar vermişdim. Ancaq bir halda ki belə şübhə var, müfəttişlərinizi göndərərək pulları haradan və necə tapdığımı yoxlatdırımayınca qəzeti bağlamayacağam".

Onun bu cavabından Atatürk qeyzlənir, ona "unutma ki, sən bir siğintisan" deyir.

Mustafa Kamal bu ifadə ilə onun Türkiyəyə "kənar"dan gəlməsinə işaret etmişdi. Adətən Əhməd bəyə "kənar"dan gəldiğini xatırlatmaları üçün rəqibləri onu "şia", "Ağayev" kimi yazırıdlar.

Bu ifadə Əhməd bəyə çox təsir edir, Atatürkə deyir: "Paşam, mənə çox adamlar bu sözü söylədilər. Hamisəna gülərək keçmişdim. Amma indi sizin dilinizdən eyni sözləri eşitmək məni ruhumun ən dərin qatlarına qədər sarsıtdı. Çünkü o birilər kiçik adamlardı. Siz isə bu məmləkəti qurtarmış insansınız. Bir yandan dünyanın türk irqindən, türk millətindən yaranması fikrini ortaya atırsınız, o biri tərəfdən də sərhədlərimizdən iki saatlıq məsafədəki xalis türk məmləkətindən və nə yazıqlar ki, əsir bir məmələkətdən türkün öz hürriyyətini mühafizə etməyə müfəvvəq olduğu torpaqlara gələn xalis bir türkə "qoltuğa siğınmışan" deyirsiniz. Bu nə qorxunc təzaddır və nə üçün Allah mənə sizi belə bir təzadlı uşurum üzərində görmək fəlakətini nəsib etdi?" Bu cavabdan sonra səhvini başa düşən Atatürk onun boynunu qucaqlayıb: "Sən məni yanlış anladın", – deyə üzrxahlıq edir.

Amma buna baxmayaraq, o illərdə gerçəkləşdirilən universitet islahatında Əhməd bəy ixtisar edilib və təqaüdə çıxıb.

Atatürk Əhməd bəydən bir il öncə vəfat edir. Qızı Sürəyya Ağaoğlu xatirələrində Atatürkün ölüm xəbərini eşitdikdən sonra evə gedərkən atasının ağladığını görür: "Evdə anamın ölümündəki kimi bir matəm havası vardı. Atam yazı masasının üzərində dayanaraq hönkür-hönkür ağlayırdı: "O, böyük bir vulkan idi, bəzən alov fışqırırdı – mənə də fışqırırdı – amma gözəl bir alovdu".

Atatürk ölen kimi onu sevməyənlər fürsat gözləyərək onun əleyhinə yazı yazmağa başlayırlar. Bu vaxt Əhməd bəy bir məqaləsində yazır: "Napoleon öldükdən sonra heç bir fransız onun əleyhinə yazı yazmayıağlına gətirməmişdi".

Təqaüdə göndərilmək Əhməd bəy üçün ölüm-dən betər idi. Bu barədə o, Sərbəst Fırqənin rəhbəri olmuş Fəthi Okyara yazdığı məktubda bildirir: "Mənim üçün ən ağır, ən çəkilməz dərd həyatın xaricinə atılaraq məəttəl və seyrçi durmaqdır".

1939-cu ilin 19 mayında o, seyrçi durumunu da itirərək həyata gözlərini yumur.

Ondan geriyə isə minlərlə məqalə, "Mən kiməm", "İran və inqilabi", "Könülsüz olmaz", "İxtilalmı, inqilabmı?", "Sərbəst insanlar ölkəsində", "Tanrı dağında", "İngiltərə və Hindistan", "Dövlət və fərd", "Üç mədəniyyət" kimi dəyərli əsərlər qalır.

Əhməd bəy Ağaoğlu haqqında ən geniş xatirələr onun övladlarına məxsusdur. Oğlu Səməd Ağaoğlu "Atamdan xatirələr", "Atamın dostları", "Həyat bir macəra" adlı əsərlərində, qızı Sürəyya Ağaoğlu isə "Bir ömür belə keçdi" adlı kitabında onun haqqında maraqlı bilgilər veriblər.

Əhməd bəy həyatının müxtəlif dövrləri haqqında geniş xatirələr yazıb. Malta əsrliyində qaldığı dönəmi ehtiva edən "Mütərəkə və sürgün xatirələri", eləcə də Türkiyədə Atatürkün əmri ilə yaradılan müxalifat partiyasının faaliyyəti ilə bağlı "Sərbəst firqə xatirələri" adlı iki əsəri mövcuddur. Həyatının Şuşa, Peterburq, Paris dönəmləri ilə bağlı isə müxtəlif qəzetlərdə məqalələri dərc olunub. Özünün yazdığını tərcümeyi-halı Əlyazmalar İnsti-tutunun arxivində qorunur.

Sürəyya xanımın xatirələri

Əhməd bəy Ağaoğlunun qızı Sürəyya Ağaoğlu "Bir ömür belə keçdi" adlı xatirələrində atası haqqında maraqlı bilgilər verib. Sürəyya xanım ailəsi haqqında bunları yazıb:

"Anam Sitarə xanım Qarabağın köklü ailələrindən Əbdürrahman Vəzirovun qızı, atam Əhməd bəy yenə Qarabağ bəylərindən mülkədar Həsən Ağayevin oğludur. Anamın ailəsində çox zəngin və intellektual şəxslər olub. Atamın ailəsi böyük pəmbiq tarlalarının sahibi olub, ailənin başçısı və məşhur İsləm alimi olan ən böyük qardaş Məhəmməd bəy hazırda lisey kimi istifadə olunan evlərində elmi toplantılar təşkil edib. İki tərəfin də ailəsi zamanına görə qabaqcıl dünyagörüşlü insanlar imiş... Uşaqlığımı, İstanbuldan Bakıya getməyimizi yuxarı kimi xatırlayıram. Əmim Hüseyn bəy anamı, Humaibibim, atamın bir qardaşı oğlunu və ən böyüyü altı

yaşında olan məni, qardaşlarımı qatarla yola saldı. Qohumlar ağlayırdı. Anam və Humay bibim də. Yenə xəyal kimi Batumdan gəmiyə minməyimizi və mənə çox qələbəlik görünən Qalata limanına gəlmişimizi və o qələbəlik içərisində atamın biza əl salladığını görmüş oluram. 1910-cu il idi... Anama aşiq olan atamın evlənmə təklifi onu "Firəng Əhməd" kimi görən nənəm tərəfindən rədd edilmişdi. Çox mühafizəkar bir qadın olan ana nənəm atam evin önündən keçərkən anamın balkona çıxmasına da dözə bilmirmiş. Bir müddət sonra Peterburqa gedən atam, orada dostu, anamın əmisi oğlu Farrux bəy ilə danışarkən onun "niyə evlənmirsən" sualına: "Mənim istədiyimi mənə vermirlər, mənə gəlmək istəyənləri isə mən bəyənmirəm", – deyə cavab verir və sırrını Farrux bəyə açır. Həmin vaxt artıq nənəm də vəfat etdiyi üçün Farrux bəy: "Mən sənə Sitarəni verdim", – deyərək Qarabağa anamın atasına telegraf göndərir. Atam o dövrədə adət olmadığı halda, nişanlısını ziyarət etməkla, ona hədiyyələr verməkla babamın və qonaqların təccübünə səbəb olmuşdu. Beləcə, evlənilər".

Sürəyya xanımın yazdığını görə, qız uşaqlarını çox sevən Əhməd bəy xanımı Sitarə hamilə qaldığı vaxt böyük həyəcanla qız usağı gözləyib, əgər qız olarsa, ona gözəl hədiyyələr alacağına söz verib: "Çətin doğuşla dünyaya gəldiyim üçün ilk olaraq anam xilas etmək üçün heç kim mənimlə maşğul olmamış, təhlükə keçdikdən sonra ailə böyük sevincə qərq olmuşdu. Atam anama on iki böyük qızıl düymə, mənə də on iki kiçik qızıl düymə hədiyyə etmişdi. Atamın qız usağı sevgisi o qədər dərin idi ki, ilk nəvəsinin də qız olmasını istəyirdi. Tezerin qızı Suna dünyaya galəndə atam bu arzusuna da çatdı. Məndən sonra qardaşlarım Tezer, Əbdürrəhman və Səməd Bakıda doğulublar".

Sürəyya atasının Fransadakı tələbəlik həyatı ilə bağlı da maraqlı məqamlara toxunub: "Əhməd bəy Parisdə tanınmış yazıçı və tarixçi Renanın tələbə-

si olarkən Renan onu çox bəyənib və: "Sən dünya miqyasında alim ola biləcək səviyyədə bir insan-səmələkətinə getmə, Şərq səni yeyər", – deyib. "Atam isə: "Şərqiñ də oxumuş insana ehtiyacı var; Sizdən öyrəndiklərimi məmləkətimdəki vətəndaşlarımı da öyrədəcəyəm", – cavabını verib. Renan atamı dövrün tanınmış yazıçılarından Madame Adama təqdim edib, "Revue des Deux Mondes" jurnalında yazılarını çap etdirib, "Şiə məzhəbinin mənşəyi" adlı bir tədqiqat hazırlatdıraraq atamı L.Curzonun da qatıldığı Londonda toplanan seminaraya göndərib. İran şahı bu araşdırımıza görə atama, bu gün də ailənin uğur üzüyü saydıgımız firuzə bir üzük hədiyyə edib. Atam o illərdə Zərdüşti müəllimi Darmistradt ilə birlikdə farscadan tərcümə edib və müəllimi bunu kitabında qeyd edib. Bu işləri ilə yanaşı atam, Əhməd Rza bəy, göz həkimi Əsəd paşa, dr.Nazim bəy kimi jön türklərlə də tanış olub. Əhməd Rza bəylə Lüksemburq başında saatlarla Türkiyə və türk dünyası haqqında müzakirə aparıblar. Bütün bu təsirlərlə Qarabağa "Firəng Əhməd" olaraq dönen atam ətrafına özünü, öyrəndiklərini tanıtmaga çalışıb".

S. Ağaoglu'nun yazdığını görə, 1908-ci il Hürriyət ixtilalından sonra Əhməd bəy Fransada tanış olduğu İttihadçılara qatılmaq məqsədilə əsir bir Türk diyarından Türkiyəyə gedib: "Sonra anama Türkiyədə qalmağa qərar verdiyini, məmləkətindən, ailəsindən ayrılmıq istəməzsə, Azərbaycanda qala biləcəyini, amma Humay bibim ilə bizlərin əmimlə İstanbul'a gəlməyimizi istədiyini yazar. İlkər sonra atamın sənədlərini qaydaya salarkən anamın atamın bu məktubuna cavabını tapdim. Çox şirin və qəti bir ifadə ilə "Sən haradasansa, mən oradayam, uşaqları da gətirirəm" deyə yazmış. Anam ömrü boyu atamın yanında oldu, onun siyasi həyatına dəstək

oldu. Nehrunun həbsxanada yazdığı və mənə də verdiyi "Hindistanı kaşf" kitabını oxuyarkən onun güclü xanımıńı anama oxşatmışdım".

S. Ağaoglu'nun yazdığını göre, bir dəfə Atatürk onu, bacısı Tezeri və valideynlərini evinə yeməyə dəvət edib. Yemək vaxtı qarşın boşqabı Atatürküñ öünüə qoymaq istəyərkən Atatürk Sürəyyaya uzadıb, o isə boşqabı alıb öünüə qoyub. Daha sonra Atatürk digər boşqabı Tezerə uzadarkən etiket qaydalarını bilən bu bacı boşqabı alıb yenidən Atatürkə uzadıb. Bu hal Əhməd bəyi qəzəbləndirib: "Getməzdən öncə Lətifə xanım "Evda atandan çəkəcəyin var, sənə çox hirsəndi" deyərək güldü. Anamla atam əsəbiləşmək üçün evə çatmağı gözləmədilər. Atatürküñ bizi evə aparmaq üçün verdiyi avtomobilə minər-minməz atam: "Hüquq fakültəsini bitirmisən, amma adam olmamışan. Dünyanın ən böyük adamlarından biri sənə servis edir, sən də alırsan".

Dağ başında buz axtarışı

Sərt xaraktera malik olan Əhməd bəy övladları üçün həddindən artıq qayğılaş idi. Buna görədir ki, onların hamısının yüksək təhsil almasına çalışmış, qərbləşən Türkiyədə çağdaş insan olmaları üçün çalışmışdı. Süreyya qardaşı Səmədin xəstələnməsi ilə bağlı maraqlı bir hadisəni nəql edir. Belə ki, bir dəfə Səməd xəstələnir və ağzından qan gəlir. Həkimlər diaqnoz qoya bilmədikləri üçün ailə təşvişə düşür. Məsləhət bilinir ki, başına buz qoyulsun: "Ödörvədə isə buz bir lüks idi. Atam dəli kimi atına atladi və ətrafdakı dağlara gedərək buz və qar yığıdı, çuoala doldurub gətirdi. Evin bağçasında bir cuxur qazdı, buzları ora basdırıldı. Lazım gəldikdə oradan götürürdük. Atam uşaqlarına belə düşkün idi".

Əhməd bəyin ölümü

1939-cu ilin mayın 19-u. Əhməd bəy xəstə yatağında yatır. Dostları, həkimlər başının üstündədir. Həkim olan qızı Gültəkin ona nar suyu gətirir. Əhməd bəy üzünü həkimlərə tutur: "İnsan hər zaman şampan içməz, qızımın hazırladığı bu məhlul hamisindən gözəldir".

Daha sonra övladlarının bibi kimi bildiyi Humeypa yalnız qalmaq isteyir: "Mən ölüram, sənə çox zəhmət verdim, hirsəndiyim zamanlar da oldu, haqqını halal et. Bu dəxildə 250 lira var, məqalələrimin puludur. Cənazəmdə o pulu xərclayın. Səni uşaqlara, uşaqları da sənə əmanət edirəm".

Daha sonra üşüdüyünü deyir, iynə vurmaq istayırlar, icazə vermir: "Artıq bu makina pərçim tutmaz".

Qızı Tezer ağlayır. Üzünü ona çevirir: "Ağlama, qızım, insan şüurlü bir makinadır, o da bir gün duracaq, əlbəttə. Mənə söz verin, heç bir güc sizi bir-birinizdən ayırmayacaq. Heç bir zaman doğrunu söyləməkdən çəkinməyin, doğruya "doğru", əyriyə "əyri" deyin. Bibinizə, uşaqlarına yaxşı baxın".

Sonra üzünü Sürəyyaya çevirir: "Söz ver, ağlamayacaqsan. Mənim vücudum sizlərlə, ruhum anam, atam, Sitarə ilə... Qarşımızdadırlar... Onlarla bərabərəm" deyə fisildayırlar...

Səməd bəyin xatirələri

Türk yadsı Adalet Menderes hükümetinde yüksək vəzifə tutan Səməd Ağaoğlu da atası haqqında

geniş xatirələr yazıb, onun Malta məktublarından bir qismini kitablarında dərc edib.

Əhməd bəy Ağaoğlu ömrünün sonlarına yaxın kiçik həcmli xatirə yazıb. Təəssüf ki, həm ömrünün ahil çağında, həm də düşüncə böhranı içində olduğu bir dönmədə qələmə aldığı üçün xatirələrini təmamlamayıb. Oğlu Səməd Ağaoğlu bunu belə izah edib: “Ölümündən iki ay əvvəl mənə son sətirləri oxuduqdan sonra “artıq dayandıracağam” dedi. “Xatirələrin içində üzülmək manı sonsuz dərəcədə təsirləndirir. Məndən sonra sizlər dəftərimdən davam edərsiniz”.

Amma buna baxmayaraq, Əhməd bəy xatirələrində həyatının bizim üçün maraqlı olan Şuşa, Peterburq, Paris dönməmini yazıb. Bu xatirələrdən Ağaoğlu ailəsinin timsalında dönemin ab-havasını çox rahat hiss etmək olur.

S. Ağaoğlunun 1940-ci ildə hazırladığı “Atamdan xatirələr” kitabında yer alan bu xatirələrlə yanaşı, dövrün məşhur şəxsiyyətlərinin Ağaoğlu haqqında yazdığı məqalələr də toplanıb. Kitabda Məhəmmədəmin Rəsulzadə ilə Mirzəbala Məhəmmədzadənin də yazıları yer alıb.

Biz həmin kitabdan Əhməd bəyin özü haqqında yazdığı “67 il sonra” başlıqlı xatirəsini və M. Rəsulzadənin məqaləsini dilimizə uyğunlaşdırıb. Eləcə də Əhməd bəyin ən yaxın üç dostu olan Yusuf Akçura, Cəlal Səhir və Müəllim Cövdət haqqında “Cümhuriyyət” qəzetində yazdığı 3 məqaləni daxil etdik. Bu məqalələr həm də Əhməd bəyin həyatı ilə bağlı maraqlı bilgiləri özündə ehtiva edir.

Kitabın sonuna isə Əhməd bəyin Mustafa Kamal Atatürkə ünvanladığı rəsmi məktubların Əh-

məd bəyin arxivində qalan surətlərinin mətnini dərc etdik. Bu məktubların oxunmasında professor Ədalət Tahirzadə və tarixçi Ruslan Rəhimov bizə köməklik edib.

Kitabda Əhməd bəyin doğulduğu Şuşa şəhərinin əski təsvirləri isə kolleksiyaçı İlqar Rəhimovun arxivindəndir. Əhməd bəyə aid fotosəkillərin əksəriyyəti isə şəxsi kolleksiyamızdandır.

Dilqəm ƏHMƏD

Əhməd Ağaoğlu

Ağaoğlu Əhməd bəyin şəxsində türk dünyası məşhur mütafəkkir və mühərrirlərindən birini itirdi.

Ziya Gökalp, Yusuf Akçura kimi türklük cərayanının məşhur simaları ilə yanaşı, Ağaoğlu Əhməd ismini Türk dünyasında bilməyən bir fikir adamı yoxdur. Türkiyənin "Jöntürk" inqilabından bəri keçirdiyi 30 illik vəlvələli həyatında Ağaoğlunun fikir, mətbuat və siyaset sahəsində oynadığı canlı rol ölümü münasibətlə nəşr olunan mətbuatda qeyd olunub.

Özünəməxsus mücadilə və münaqişə hərərətilə Türkiyəyə idealist Avropa nəşriyyatçılığını gətir-dişi üçün dost və məsləkdaşları arasında "ustad" namını qazanan Əhməd bəyin fikri-həyatındaki şəxsiyyətini təsbit etmək üçün Malta əsarəti əsnasında yazdığı "Üç mədəniyyət" risaləsinə müraciət etmək lazımdır.

Osmanlı imperatorluğunun hərbi-ümumi (I Dünya Müharibəsi – D.Ə.) nəticəsindəki müdhiş fəlakəti Əhməd bəyi uzun zamandan bəri daşıdığı düşüncə və tənqidlərini müəyyən bir sistem halında şəkilləndirməyə sövq etmişdir. Uzaq Şərqi-Budda mədəniyyəti kimi Yaxın Şərqi – İslam

mədəniyyətinin də Qərb mədəniyyətinə qəti surətdə məğlub olduqlarını özünəməxsus kəskin bir ədə ilə yazar Əhməd bəy bu risaləsində bizə fanatik bir qərbçi kimi təqdim olunmaqdadır.

1894-cü ildə Fransadakı təhsilini bitirdikdən sonra Qafqaza dönen Əhməd bəyə yurddaşları boşuna "Firəng Əhməd" deməmişdilər. Bu ad ona Firəngistanda oxuduğundan daha çox, firəng fikir və ideallarını yaymaq yolunda göstərdiyi səyə görə qoyulmuşdu.

Bu ərefələrdə, rusca və türkçə yayımlanan yazılarına görə biz Əhməd bəyi bir tərəfdən müsəlman qadınların düşdürüyü zəlil mövqeyə, digər tərəfdən də İslam dünyasının mənəvi çöküş və çürüməsinə səbəb olan "axund"lara qarşı savaş açmış görürük.

Əhməd bəyin bu savaşda daşıdığı firəngliyi yuxarıda qeyd etdiyimiz "Üç mədəniyyət" risaləsində daha da inkişaf edib, bütün həyatı boyu daşıdığı ideologiyanın sistemli bir ifadəsini tapıb.

Şüurlu həyatının sonlarında ümumtürkü və türkiyəçi olan Ağaoğlu bu həyata öz nəslinin əksər nümayəndələri kimi, daha çox islami yönü daşıyan mübhəm bir milliyyətçilik şüuru ilə girmişdi.

Azərbaycanın Qarabağında patriarchal bir ailə mühiti içərisində islami təbiyə görən Əhməd bəy Parisdə təhsil aldığı Qərb metodu və məniməsədiyi liberal fikirlərlə məmləkətinə döndükdən bir az sonra mühüm bir tarixi hərəkatdan təsirlənmişdi. Yaponiyanın Port-Arturdakı qaləbəsi Çarlığın qorxunc heybətini qırmışdı. Rusiya kimi Türkiyə ilə İran da daxili islahat və hürriyyət hərəkatları ilə çalxalanırdı. Bütün Rusiya müsəlmanları kimi

Qafqaz müsəlmanları üçün də bu hadisə milli və siyasi oyanış dövrünü müjdələyirdi.

Çox keçmədi ki, Rusiyada 1905-ci il inqilabı baş verdi. Qafqaz müsəlmanları arasında geniş miqyasda nəşriyyat və təşkilat imkanı hasıl oldu.

Bundan əvvəl ara-sıra six senzura altında və müxtəlif müşkülət içində meydana gələn türkçə bəzi nəşrlər istisna olmaqla sərf rusca yazmaq zərurətində olan Əhməd bəy birbaşa milli mücadilə meydanına atılır. 1904-cü ildən 1910-cu ilə qədər davam edən "Həyat", "Irşad" və "Tərəqqi" kimi gündəlik türkçə qəzetlərdə Əhməd bəyin apardığı qələm mücadiləsi Azərbaycan dövlətçiliyinin istiqlali ərafəsində milli oyanış hərəkatımızın ən canlı və qızgrün bir dövrünü təşkil edir.

Qeyd olunan qəzetlərin adlarından da anlaşılıcığı kimi, bu dövrdəki nəşriyyat siyasi müsbət bir program və bəlli bir milli davani dəstəkləməkdən daha çox, müsəlman əfkari-ümumiyyəsini həyat mücadiləsinə dəvət və tərəqqi yoluna irşad məhiyyətində siyasi və milli oyanış təbliğatına həsr edilmişdi. Bugünkü azərbaycanlıq mübarizəsinin deyil, hətta ümumi türkçülüyün də mövcud terminologiyasına o zamankı mətbuatda az təsadüf olunur. Türk təbiri ilə müsəlman sözü şəxşən Əhməd bəyin məqalələrində də bugünkü təsnifini almamışdı.

Buna rəğmən, Ağaoğlu Əhməd bəyin o zamankı fəaliyyəti oyanış tarixində başlıca bir dövrdür.

Sadə Qafqaz müsəlmanları və bütün Rusiya türk-tatarları deyil, qonşu İran ilə Türkiyədəki hərəkatlarla da yaxından və candan maraqlanan Əhməd bəy adı qəzetçi deyil, eyni zamanda, iicti-

mai xadim, maarifçi, siyasetçi və inqilabçıdır!..

Bir tərəfdən o öz xalqının geriliyi ilə mücadilə edir, firəngiyana fikirləri ilə fanatik mollaların lənət və təfkirlərinə hədəf olur, digər tərəfdən də eyni adam "müsəlmanları hökumətə qarşı mücadiləyə təhrik" töhməti ilə təqibə məruz qalır. Eyni zamanda, Bakı kimi amerikanvari bir şəhərdə çarpişan müxtəlif nüfuz və rəqabətlər arasında doğan milli iqtisadin hayatı mənfəətlərini qoruduğu üçün müxaliflərin şiddetli hücumlarına məruz qalır. Bunun kimi öz millətinin başçılarını öldürən xarici komitələrlə əlbir olan çar məmurlarına qarşı gizli təşkilat yaratmaq ("Difai" nəzərdə tutulur – D.Ə.) işində də iştirak edir.

Bütün bu işlər arasında Əhməd bəy bir də daima müsəlmanların hüququnu rəsmi rus məhfillərinə qarşı müdafiə edən nümayəndələr arasındadır! Hələ Qafqaz müsəlmanlığının rusca mətbuatda daima müdafiə edilməsi onun əyninə biçilmişdir!..

Rusiya türk və müsəlmanlarında hər cür irfan və tərəqqi hərəkatını "İttihadi islam təhlükəsi" şəklində göstərərək "liberal" rus əfkari-ümumiyyəsini bu "irtica" cərəyanına qarşı ayaqlandırmaq taktikasını güdən bütün düşmən təbliğatçılarının o dövrdə ən çox vurduları və hər cür ittihama hədəf aldıqları şəxsiyyət Ağaoğlu Əhməd idi.

Onunla əməkdaşlıq etmiş, mərhumun bu dövrdəki qəhrəmanca çalışmalarına yaxından aşına olan bir adam kimi söyləyə bilərəm ki, o zamankı qızgrün illərdə Ağaoğlu Əhməd qədər heç bir adam milli hərəkat və milli dava cəbhəsinin atəş xəttində bulunmayıb.

1910-cu ildə Türkiyəyə ilticasından sonra İstanbuldan Bakı qəzetlərinə məqalələr göndərmək surətilə Qafqaz mühiti ilə mənəvi əlaqəsini müntəzəm surətdə davam etdirən Əhməd bəy ümumi hərb dolayısı ilə məmləkətə bu qəzetçilik rəbitəsini də kəsmək məcburiyyətində qalmışdır.

Rusiyada yenidən ixtilal baş verir. Qafqaz məltərləri istiqlallarını elan edirlər. Azərbaycan Cümhuriyyəti təşəkkül edir. Bu təşəkküldə Əhməd bəyin rolü ikinci dərəcəli və epizodikdir. Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvü kimi, Bakıdan Parisə gedərkən İstanbulda ingilislər tərəfindən tutularaq Maltaşa sürgün edilmişdir.

Sonrası məlumdur. Əhməd bəy təkrarən Türkiyənin xidmətindədir. Mətbuat ümumi müdürüdür. "Hakimiyyəti-milliyyət"nin baş mühərriridir. Büyük Millət Məclisinin üzvüdür. Bu vəziyyət ona məlum səbəblərə görə Azərbaycan davası ilə məşğul olmağa manedir. Onsuz da bu dava bir məsələ olaraq onu aktiv bir şəkildə çox da məşğul etməmişdir. Buna görə də istiqlalçılıq dövrümüzdən əvvəl ümumi müsəlman və türk hərəkatı şəklində olan milli oyanış həmləmizdə vulkan kimi alovlu olan bir mücahibi qırımızı rusluğa qarşı apardığımız mücadiləyə nisbətdə sönmüş və dayanmış görürük.

Fəqat ustadın hamimizi təəssürdə buraxan ölümü qarşısında Azərbaycan umu-küsüsündə olmaq niyyətində deyilik.

Onun fransız məktəbinin məhsulu olan toxundurmadığı liberalizmə münaqişə etmək mümkünsə də, milliyyət, hürriyyət və insanlıq şərəfinə verdiyi dəyəri müqəddəs saymamaq doğru deyil-

dir. Hələ içindən gələn qüdsi bir həmlə ilə 70 yaşı-nın son gününə qədər sönməyən bir atəşlə dayanmadan yanın qələmini dəyərsizləşdirməyə kim cəsarət edər?!

Əhməd bəyin şəxsində biz türk təfəkkür və təhririnin çox canlı və həyəcanlı bir simasını və Avropa qəzetçiliyinin Şərqdəki çox güclü bir nümayəndəsini, Yaxın Şərqdəki tarixi avropalılışma hərəkatının ən səmimi ideoloqunu itirdik!

Bu acı itki qarşısında yuxarıda qeyd etdiyimiz böyük xüsusiyətləri təqdir edənlər tərəfindən duyulan acı üzüntünü, biz eyni zamanda ustadın Azərbaycan intibahı üçün etdiyi unudulmaz xidmətlərinin yaxından şahidi olmuş bir vətəndaş ola-raq tamamilə bölüşürük.

"Halk" qəzeti, may 1939

Patriarxat bir aile

Əhməd bəy Ağaoğlu ahal
çağında

Bu il 67 yaşım oldu.
Altmış yeddi! Nə qədər
çoxdur! Bir az çox deyilmə-
mi? Mənçə, insan vaxtında
ölmayı bilməlidir. Bilməz-
sə, mənim kimi təkbaşına,
sərsəm və avara qalar!
Hələ həyat yoldasını da
itirərsə, tamamilə sarsaq-
layar, artıq onun üçün
ətrafindakı qapqaranlıq
uçurumun kənarında baş
gicəllənməsindən başqa
bir şey qalmaz.

Mənim çox sevdiyim Əli bəy adlı bir əmim var-
dı. Anadan filosof doğulmuşdu. O da qocalmış-
dı və həmişə mənə deyərdi: "Qardaş oğlu! Çalış,
qocalma. İnsan qocaldığında camış kimi gövşəyir.
Həmişə geriyə baxır".

Mən o vaxtlar əmimi başa düşməzdəm. İndi
başa düşür, onunla razılaşıram. Geriye baxıram: 67
il! Nə uzun, nə tükməz yol! Fəqət əldə nə qaldı?
Məhsul nə?

Püff!!! Həm də çox uzun görünən bu altmış yed-
di il indi mənim üçün göz yumub açma qədər bir
şeydir!.. Damağımın milyonda birini doldurmayan
kölgələr! Baş verən həmişə belədir. Bir hava, bir
heçlik, bir yoxluq ki, xalq nağıllarında adı "bir var-
mış, bir yoxmuş"dur!

Vaxtilə üzərində əsdiyim, çırpındığım şeylər
indi mənə nə qədər gülunc gəlir! Xatırlayıb gü-
lürəm!

Atam rahat yaşadı, rahat öldü. Ömründə üzün-
tü nədir, bilmədi. Hündürboy, cüssəli biriydi. Özü
kimi iki nəfəri üst-üstə qoyub tək qoluya başının
üstünə qadər qaldırırdı. Qollu çuxasını, ipəkdən
hazırlanmış geniş şalvarını geyinib ata mindiyi
vaxt onunla yarışacaq kimsə yoxdu. Oxumağı-yaz-
lığı bilirdi; farscanı başa düşərdi, Füzulidən şeir-
lər bilərdi.

Momin idi. Ondan "Sən kimsən" deyə soruşul-
duğu zaman "Əlhəmdülillah, Məhəmməd ümmə-
tindənəm, Ali-əba aşiqiyəm; Mənim atam Mirzə
İbrahim, onun atası da Qurdlar elindən Həsən ağa-
dır" deyərdi. Ağlına Türk olduğu gəlməzdi. Rusla-
rin gəlib Qurdlar elinin yerində yellər əsdirdiyini
də düşünməzdi. Nə var? Nə olub ki? Həmd olsun,
azan oxunur, məscidlər qalır, axundlar vəz verir və
bizim evdə də gecə-gündüz din ətrafında söhbətlər
olur.

Ruslar fermalarına da toxunmadılar. Üstəlik,
ferma sahiblərinə əsilzadə ünvanı verdilər!

Belə olduğu halda, mənim atam qarabağlı,
Qurdlar elindən Mirzə İbrahim Mirzə Həsən oğlu
niyə üzülsün, niyə düşünsün ki? O yeyərdi, içərdi,
durnaları (bir növ ov qartalı) ov elçayının üstünə
alaraq tulaları (ov itləri) ilə quş ovlayardı.

Ömründə bir dəfə də Qarabağın kənarına çıx-
madı. Qış kəkkilikləri, turacları, qırqovulları bol olan
Qarabağın bir ovalığında (Osmanlı sultanları da
qışı bu ovalıqda keçirərdilər), yayda isə 1200 metr

Şuşa şəhəri Çar Rusiyası dövründə

hündürlükdə bir dağın başında qartal yuvası kimi qonmuş, suları buz kimi Şuşada keçirirdi. Vaxtı gəldiyində, kefi istədiyində Abdallar kəndindən aşıqları gətirərək "Kor oğlan" oyunu, "Aşiq Piri"-dən, "Əslî və Kərəm"dən mahnilər dinləyərək kef çəkərdi.

Bələ bir adam üçün düşünüləcək, üzüləcək nə vardı ki? Ah! Kaş məni də o böyütsəydi, özünə oxşatsayıdı! Hardaydı! O, uşaqlarını da düşünməzdidi. Onları xanımına və böyük qardaşı Hacı Mirzə Məhəmmədə buraxmışdı. Xanımı, manim anam Sarıcalı elindən idi. Köçəri idi. Balaca, inca, zərif, həssas bir varlıydı. İndi də üzünün incə cizgilərini xatırlayarkən içimdə sizlili hiss edirəm. Hələ Sarıcalının ədasi ilə söylədiyi hüznlü, ələmlı layollar qulağımdan keçərək könlümü titrədir! Böyük əmim Hacı Mirzə Məhəmmədə gəlinçə, o, bir nəslin başçısı idi. Atamdan daha hündür, daha iri idi və onda indi də hörmət bəslədiyim bir böyüklük vardi.

Eyni dairə içərisində yaşayan 50 nəfərlik bir

kütlənin başçısı idi. Az danışar, heç gülmezdi. Ərəb və fars dillərini yaxşı bilirdi. Şərieti dərindən bilirdi. Çok dindar və fanatik idi. Həccə getdiyi zaman İstanbulda bir müddət qalıb, xəlifənin həşəmatinə heyran olub, geriyə dönerkən hələ də saxladığım bir neçə tarix kitabı ilə Kamusun və Cövhərinin tərcümələrini gətirmişdi. Heç unutmuram, 1877-ci il savaşı əsnasında ruslar Qafqaz müsəlmanlarından şübhələnərək bütün Şuşa müsəlman xalqının dinc duracağına dair sözü keçənlərdən zəmanət istəmişdilər. Bir çoxları qəbul etmədikləri halda, əmim zəmanət vermişdi. Yaxınları "nə üçün bu ağır yükün altına girdin" deyə soruşduqları zaman bu cavabı vermişdi: "Bizimkilərdə ayağa qalxacaq qədər güc olsun, zərəri yoxdur, mən özümü fəda edərəm!"

Bu əmimin otağı gecə-gündüz mollalar və axundlarla, şəhərin öndə gedənləri ilə dolardı, həmişə dini mübahisələr edildi. O zamanlar Qarabağ hələ mebel nadir, bilməzdi. Əmimin uzun salonuna başdan-başa xalılar sərilər, müsafirlər üçün ayrıca döşəklər düzülərdi. Baş tərəfdəki ocağın yanına böyük axundlar yerləşirdilər. Sonra növbə ilə digər mollalar və əşrəflər dizi üstə oturardılar.

Ocaqların saçdıqları alovlardan və durmadan verilən qalyan və nargilələrin dumanları arasında yenə dayanmadan boş mövzular ətrafında mü-naqişə aparardılar. "İmam qeybi bilirmi? İmamın elmi əzəlidirmi? Peygəmbər meracı cismi ilə, yoxsa ruhu ilə etdi?" kimi məsələlər ətrafında saatlarla mübahisə edərdilər. Mollalar müridlərin gözlərindən düşməmək üçün ayələr, rəvayatlar, hədislər zikr edər, min bir mətiq oyunu edər, hırsınlər, bağırar, sonda yenə hər tərəf özünü qalib sayaraq dağılışardılar. İkinci gün eyni şey başqasının otağında edilərdi.

Şuşa. Dəniz səviyyəsindən 5000 fut yüksəklilikdə

Ah, bu münaqışləri necə gərgin bir diqqətlə dinləyərdim! Bir şey başa düşməzdəm. Fəqət mənə o qalın sarıqlı mollalar, axundlar göydən enmiş varlıqlar kimi görünürdürlər. Xüsusilə, onların danışdıqları dil məni heyran edərdi. Türkçə idi, fəqət elə türkçə ki, mən bir kəlmə də anlamazdım. Neçə dəfə ürəyimdə dərin ahlar çəkərək "mən də o dili danişa bilsəydim, onlar kimi olsaydım!" demişdim.

İndi mən əlli beş illik məsafədən bütün bunları xatırlayaraq o sadə, səmimi insanların bu qədər dəyərsiz və uydurma məsələlərə nə qədər əhəmiyyət verərək həyacan duymalarına indi də qibə edirəm. Necə xoşbəxtlikdir! Üst-üstə üç-beş boş fikri beyinlərinə yerləşdirərək həm həyacan duyur, həm də rahat yaşıyırıdlar. Ah, nə olardı ki, mən də onlar kimi olsaydım!

Onsuz da böyük əmimdən olsayıdı, mən də onlardan biri olacaqdım. O mənə altı yaşından fars və ərəb dili müəllimləri tutdu, hər axşam dərslərimi özü yoxlayardı. "Mənim oğlum ağıllı olacaq" deyə məni oxşayardı. Kim bilir, bəlkə də, olacaq-

dim!

Fəqət, təəssüf ki, mənim bu səadətə çatmağıma o zəif, incə anam mane oldu. Tayfa başçısı, cüssəli əmim Mirzə Məhəmmədlə, onun yanında oturmağa, niqabını açmağa cürət etməyən zərif anam arasında və mənim ətrafımda gizli bir mücadilə başlamışdı.

Anamın axundlardan, mollalardan xoşu gəlməzdi. Şübhəsiz ki, o da dindar idi, "Fatma köləsi" idi. Fəqət onun dindarlığı köçəri bir türkün düşüncəsinə hopmuş bir iman idi. O, Allahı da, peygəmbəri də, din adamlarını da gəzdiyi və gördüyü çaylar və dağlar kimi dumdur, aapaçıq, bəzəksiz-düzəksiz görmək istəyərdi. Axundların, mollaların əcaib qiyaftələri, sarıqları, cübbələri, nağınları da xoşuna gəlməzdi: "Bunlar hiylədir, aldadıcı şeylərdir, mən oğlumu elə görmək istəmirəm" deyərdi.

Üstəlik, anamda bir ambisiya vardı. Rus çarı Varşava savaşına gedərkən əsgər aparmadığı çərkəs, ləzgi, osetin və türk bəylərindən hərəsindən bir könülli alay istəmişdi. Qarabağdan göndəriləcək alay taşkil edilərkən anamın qohumlarından biri də seçilmişdi. Bu şəxs bir neçə il Lehistanda və Peterburqda qaldıqdan sonra məmləkətə dönmüşdü. Rusca öyrənmişdi və ciyinlerinin üzərində parlaq bir apolet gətirmişdi. O zamandan bəri Qarabağ rus böyüklərindən kim gələrsə, onun evinə gedər, onunla görüşər və xalqı da onun vasitəsiylə dinləyərdi. Bütün ailəsi, qohumları onunla öyünərdi, şərəflənərdi. Anam məni də onun kimi görmək istəyirdi. Arzu edirdi ki, rusça oxuyum, ciyinlərimdə apolet parıldasın, yerlilərdən dərdi olanlar anama sığınaraq məndən mədət istəsinlər!!!

Anam bu arzusunu həyata keçirəcək, mənim yolumu Kərbələyi Mualladan, Nəcəfəl Əşrəfdən Peterburqa və Parisə doğru çevirəcəkdi.

Ah, məni gözünün bəbəyi kimi sevən, yumşaq qəlbli, incə ürəkli anam, nə etdin?! Niyə bu fəlakətli yolu mənə rəva gördün? Şübhə varmı? Nələr çəkəcəyimi bilmış olsaydın, canından çox sevdiyin övladını bu cəhənnəm yoluna dürtməzdin! Mən də digərləri kimi Kərbələya, Nəcəfə gedərək axund, molla və ya əmimin dediyi kimi, müctəhid olardım! Nargiləni tüstüldərək imamın elmindən, Mehdinin qeybeti-kübrasından bəhs edə-edə bu fani dünya həyatını rahat şəkildə başa vurardım.

Anam necə etdi, bu gün də bilmirəm. Qonşuluqda yaşayan qoca Kərbələyi Bahar nənə vasitəsilə bir erməni müəllim tapdı. O mənə rusca dərs verəcəkdi...

Suza şəhərinin türk əhalisi

Şəhərimizdə türklər və ermənilər qarşıq yaşayırırdılar. Ermənilər çoxdan rus məktəblərinə göndərilmiş, oxumuş, yerli rus idarəciliyini ələ keçirmişdilər. Bizdən bambaşqa bir tərzdə həyat

sürürdülər. Yadımdadır, erməni qocaları, kişi və qadınları bizim kimi geyinir, dilimizdə danışıldır, bizdən heç bir fərqləri yox idi. Fəqət yenilər, gənclər bambaşqa idilər. Onlar dilimizdə danışmır, başqa paltar geyinir, bizi yuxarıdan aşağı baxırlar.

Kərbələyi Bahar nənə bu cür oxumuş erməni gənclərindən birini tapdı. O hər gün Bahar nənənin evinə gələcək, mənimlə orada görüşəcək, atamın və əmilərimin xəbəri olmadan rusca dərs deyəcəkdi. Anamın planı bu idi və bu plan, beləcə, tam üç il davam etdi. Anam mənə ciddi tapşırılmışdı: heç kimə söyləməyəcəkdim və mən də bu sırrı saxla-maqla özümdə böyüklük hissi duyurdum, ürəyimdə uşaqlasına öyüñürdüm.

Gizli rusca ilə bərabər, evimizə gələn bir axundan fars və ərəb dərsləri də alırdım. Dördüncü il idi. Hələ də Füzulinin "Leyli və Məcnun"unu anlamırdım. "Gülüstan" və "Bustan" a gəldikdə, müəllim hər gün bir hissə oxudur, mənasını söyləyir, sonra da mən hecalayaraq oxuyurdum.

Ərəbinin təfsirinə gəldikdə, hələ heç bir şey anlamamışdım. Halbuki üç ayda rusca yazmayı öyrənmişdim. Artıq mənə verilən hər cür kitabı oxuya bilirdim. Üstəlik, rus kitabları nə qədər ca-zibəli idi: şəkillər, rəsmələr, qəribə-qəribə hekayələr, nağıllar... O biriləri isə qupquru, beynimdə bir cür tak-tak edən şeylər! Heç məni özünə çəkmirdi.

Üç il beləcə davam etdi. Müəllim mənə hesab, tarix, coğrafiya dərsləri də verdi və ayın sonunda müəllimin əmək haqqı olaraq anacığım yaxasındakı qızıl rus imperiya pullarından birini qoparır, Kərbələyi Bahar vasitəsilə ona verərdi. Nə atam, nə

də başqası bir şey eşitməzdilər. Anamın bu halini nə zaman xatırlasam, ürəyim çırpınır.

Bu arada erməni xalqının istəyinə əsasən rus hökuməti şəhərimizdə on sinifli bir məktəb açdı. Büyük əmim Hacı Mirzə Məhəmməd xəstələndiyi üçün Tiflisə müalicəyə getmişdi. Ailəyə başçılıq atama keçmişdi. Gimnaziyanın açılması münasibətlə Qarabağ valisi Qarabağın keçmiş müstəqil xanlarının varisi olan Xan qızının evində toplantı keçirərək şəhərdəki müsəlmanların tanınmış üzvlərini çağırmışdı. Atam da çağırılanlar arasında idi. Vali uzun bir çıxış etmiş, müsəlmanları uşaqlarını rus məktəblərinə qoymağa çağırmış, bunun müsəlmanlar üçün faydalı olacağını anlatmışdı. Şəhər böyüklərindən bir çoxları, o cümlədən atam da sərf valiyə xoş gəlsin deyə övladlarını məktəbə qoya-caqlarını vəd etmişdilər.

Atam evə hiddət içində gəldi: "Nə etdik? Da-daşım (böyük qardaşının ləqəbi idi) nə deyəcək?" – deyə var-gəl etdi.

Anacığım, o mələk baxışı və oxşayıcı səsi ilə önə keçdi: "Nə deyəcək? Nə edə bilərsən? Valiyə, bütün şəhərə qarşı çıxmamınızı istəyəcək? O da ol-sayıdı, əlbəttə ki, sənin kimi edərdi", – dedi.

Çox təmiz və saf bir adam olan atama anam zəkası və incəliyi ilə hakimdi. Atam yumşaldı, fəqət: "Hacı Mirzə Məhəmmədi tanımırsan?"

"Taniyıram, amma çarə yoxdur".

Bir müddət sonra Hacı da Tiflisdən geri gəldi. Məktəbdə də giriş imtahanları başladı.

Hacı min bir lənət oxuyaraq özü məni məktəbə apardı. İmtahan çox müvəffəqiyətli keçdi. Bir-dən-birə dördüncü sınıf, yəni əsl gimnaziyanın ikinci sinfinə qəbul edildim. Müəllimlər və müdir-lər məni oxşadılar, mədh etdilər.

Hacı zənn edirmiş ki, mən yalnız üç aydan bəri hazırlaşıram. O da heyvət etdi.

Buna baxmayaraq, evə gəldiyimiz zaman atama: "Günahı sənin boynuna! Mən onu müctəhid edəcəkdim. İndi kim bilir, nə olacaq? Üç ayda bu qədər bacarıq göstərən bir uşaq öz elmlərimizə davam etsəydi, nə olmazdı – və içində bir ah çəkərək, – Allah axırını xeyirli etsin!" – dedi.

O gün anama sanki dünyalar verilmişdi. Kişilərdən ayrılib yanına gəldiyim zaman onu sevinc içində gördüm.

Şuşa real məktəbi

Mən də anam qədər məsud idim. İmtahan-dakı müvəffəqiyətim mənə qəribə bir qürur hissi vermişdi. Həm də yeni məktəbin forması vardı. Eynilə zabitlərin paltarı kimi yaxası və qolları sırmalı, şapkanın ətrafında qızıl tellər və öündə də məmurlara məxsus bir nişan!

Bundan əvvəl küçədə bu formanı geyinmiş uşaqlara rast gəldiyim zaman dönüb

heyran-heyran baxardım, "Ah, mənim də belə bir paltarım olsa!" deyə ürəyimdə yanardım. İndi mən bu arzuma nail olmuşdum. Tamam bəxtiyar idim.

Girdiyim üçüncü sinifdə 45 tələbədən yalnız üçü türk idi. Hamısı xristiandı. Fəqat onların da qırxi tanadığım və alışdığım erməni uşaqları olduğu üçün yeni mühitdə özümü çox da yad hiss etmədim. Mənə yad gələn məktəbin özü və müəllimləri idı. Mənim bildiyim və gördüğüm məktəbdə tələbə bir-birinin yanında dizi üstə oturur, təkcə müəllim əlində çubuq və yanında falaqqə hər kəsin dərsini ayrı-ayrı deyir və ümuma nəzarət edərdi. Girdiyim məktəb buna heç bənzəmirdi: orada tələbə iki-iki stul üzərinə oturur, hamiya bir dərs verilir və müəllim qarşısındaki yüksək bir kürsündən dərs deyir, sual verir, nəzarət edir. Həm də burada bir müəllim bütün dərsləri demir, hər saatda bir dərs dəyişir və yeni müəllimlər gəlir. Başqa dərs-lər deyilir. Bundan əlavə, müəllimlərin öz aralarındakı fərqlər də diqqətimi çəkdi: digərləri nə qədər taqətsiz, əyinləri pərişan, miskin idilər, bu birilər isə nə qədər canlı, təmiz və müntazəm idilər.

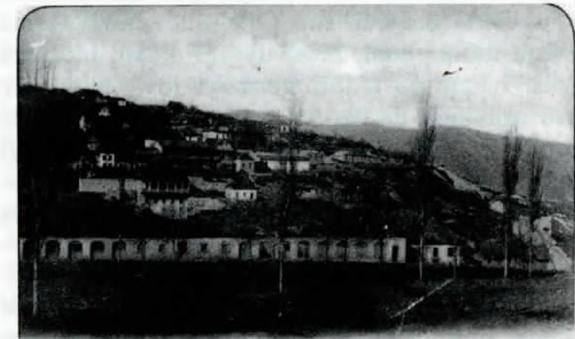
İki məktəb arasındaki bu ayrılıq ilk gündən məni xəyal qərq elədi və beynimdə 54 il sonra da həll edə bilmədiyim bu suali doğurdu: Niyə? Niyə bu fərq?

Mən irəlilədikcə bu sual da böyüyəcək, mənasını, əhatəsini artıracaq, bütün həyatımı ehtiva edəcək və mənim üçün bir dərdə əvvəlib bütün həyatımı zəhərləyəcəkdi!

Yeni müəllimlər arasında ən çox sevdiyim ikisi vardi: biri tarix müəllimiymiidi, eyni zamanda məktəbin inspektoru idi: Şineyovski. İkincisi isə riyaziyyat müəllimi Palekarpdı, bizim sinfin "nəbi"si, "mastavnik" idi. O zamanlar inspektor demək

məktəb müdirinin müavini demək idi. O, hündür-boy, iri, saqqallı bir adamdı. Dərsi gözəl deyir, yaxşı izah edirdi.

Bəzən bir uşaqın sualına görə dərsi buraxır, məsələn, 1824-cü ildə qiyam etmiş dekabristlərdən məşhurlarının sərgüzəştlərini danışır, məktəblərdə rəsmən tədris edilən Kovalsk tarixinə istehza edədi.

Совершенно чистый приют. Шуша.

Şuşa şəhəri Çar Rusiyası dövründə

Heç unutmuram, bir gün beşinci sinifdə tarix dərsi əsnasında Rusiyada çox məşhur olan Romanov adındaki qoyun cinsindən bəhs edərkən saqqalının yanlarını iki əlinin arasına alaraq yüksək səslə: "Diqqət edin! Qoyun cinsi Romanovdan bəhs edirəm!".

Uşaqlardan biri "kik" deyə güldü.

İnspektor dərhal: "Şeytan, nə gülürsən? Yoxsa, ağlında bir bənzətməmi yarandı?" – dedi və bütün sinif güldü.

Digəri, Palekarp isə qəribə bir insan idi. Əsəbi idi. Yüyürməzdi, fırlayardı. Bir əli daim saqqalı ilə

oynayar, tellerini qoparar, xoşhallanar, gözəl saçları açıq alnı üzərinə tökülrək üzüna çox sevimli bir görünüş verərdi. Bir dəqiqə bir yerdə oturmazdı. Fəqat bütün təlaşı, bütün dərdi sinif, sinfin tələbələri idi. O hər birimizə tək-tək an yaxın və məhrəm dostlarımızdan daha yaxın və məhrəmdi. Tələbə ilə hər şeyi danışardı. Tələbənin bütün ehtiyaclarını, maddi-mənəvi hər dərdini öyrənməyə çalışardı, tələbə də ondan bir şey gizlətməzdı. Tələbənin evinə gedərdi. Yataq otağını, varsa, çalışma otağını tədqiq edər, buna uyğun olaraq məktəba tələbə haqqında tədbir görməyi tövsiyə edərdi. Eyni zamanda da özü də tələbəyə rəhbər olardı, mütaliə etməsi üçün əsərlər göstərir, anlamadığı şeyləri izah edərdi. Məsələn, mən ilk dəfə Rusiyada "Morodnirestov" xalq cərəyanının nə olduğunu ondan öyrəndim.

Ümumiyyətlə, bu şəxsin məndə buraxdığı təsir o qədər dərində ki, halə də onun yüksək sımasını dərin bir hörmət və pərəstiş hiss etmədən xatırlaya bilməram. Hamısı çarlığın amansız düşmənləri idilər və onun kimilər o zamankı rus təlim heyəti arasında çox idi. Hər məktəb o vaxtlar bir inqilab təbliğatı yuvası idi. İngilabdən bəhs etmək, inqilab aid əsərləri oxumaq yasaq idi. Amma müəllimlərin özləri də inqilab təbliğatçıları olduqları üçün bu qadağanın heç bir tətbiqi tərafı yox idi. Həqiqətdə Rusiyada cərəyan edən fikir axınları, inqilabçı fikirlər, müxtəlif inqilab nəzəriyyələri Qarabağ dağlarına qədər yalnız bu müəllimlərin vasitəsi ilə gəlirdi.

Mən yuxarı siniflərə qalxdıqca, təbii ki, bu cərəyanları öyrənənlərə qarışıldım. Beşinci və altinci siniflərdə artıq məndən gizlədilən bir şey yox idi. Dostlar və müəllimlərin bəziləri ilə açıq şəkildə gö-

rüşürdük. Qadağan edilmiş Çernișevskinin məşhur inqilabçı romanı olan "Nə etməli?" əsərini həmimiz onlar vasitəsilə əldə edərdik.

Tarixi materializm nəzəriyyəsinə aid təbliğatın broşürleri bizə qədər gəlir, yastiqlarımızın altın-da gizlədirilir və siyasi olaraq gizli yazıları oxumaq zövqünü dadırıq.

Qafamda və qəlbimdə mənsub olduğum mühitə tamamən yad sərhədlərin açıldığını hiss edirdim. Mənəvi varlığım ikiyə bölünməyə başladı. Məktəbdə ikən başqa hava, başqa insanlar, başqa fikirlər və təlaşlar arasında yaşayırdım. Evə gəldiyimdə tamamən yad bir mühitə girirdim. Burada yenə əmimin qonaqları, imam əleyhüssalam, Mehdi məsələsi ətrafindəki münaqışələr, mücadilələr davam edərdi. Məndəki bu iki varlıq ilk günlərdən bir-birinə qarışmadan yan-yanə və dimdik yaşamaqda idi.

Hələ də yaşayırmı? Biri digərini nə itələdi, nə də öldürdü. Həqiqətdə mən nə oyam, nə də bu. İki-sinin arasında sallanan bir şeyəm və qəribəsi budur ki, bunlar bəzən bir-birinə qarışaraq məni çox pis vəziyyətdə qoyut. Başqası olaraq düşünəmək və ya hərəkət etmək istədiyim halda, bu birisi mənim istəyim olmadan işə qarışır və məni tamam başqa bir yola salaraq öz-özümlə təzada salır. O zamanlar duyduğum acılar, çəkdiyim iztirablar bilsəniz, nə qədər ağırdır.

Ah, sevimli anacığım! Məni bu ikiliyə, bu təzadalarla, bu iztirablara sövq edən sənsən! Şübhəsiz ki, məni sevərək etdin və qəlb təzələməyin nə qədər çətin olduğunu haradan bilərdin!

Fəqat mən o zamanlar halə bu əzabları hiss etməmişdim. Evdə, Qurdular elində getdikcə məni

çətin başa düşürdülər. Bəzən ən yaxın əqrəbam da üzümə heyrətlə baxaraq: "Ah, bu uşağa nə oldu, dili getdikcə pəltəkləşir, anlaşılmaz olur" deyərdi!

Tiflisdə

1887-ci ildə məktəbin 6-ci sinfini bitirdim. Son yeddinci sinfi Tiflisdə bitirməyə qərar vermişdim.

Bu qərarımı səbəb Qafqaz şeyxüislamının oğlu Nəsir bəy idi. Nəsir bəy Tiflis gimnaziyasını bitirib, Peterburqda hüquq fakultəsində tələbəydi. Özü qarabağlı idi və yay tətilini keçirmək üçün Qarabağa gəlmışdı. Ailə dostu idi, görüsürdük. Tiflisi çox mədh etdi, məni aldatdı. Əmim, atam razı olmadılar. Qaçmağa qərar verdim və Nəsirlə qaçdım. Əmim Əli bəy arxamızca Tiflisə gəldi. Məni bir gürcü ailəsinə yerləşdirərək geri döndü.

Rusiyadakı fikri və siyasi cərəyanlar Tiflisdə mərkəziləşmiş tərzdə idi. Burada gizli rus təşəkküllərinin şöbələri də vardı. Onsuz da gürcü münəvvərləri (ziyalıları – D.Ə.) daha o zamandan bu cərəyan və təşəkküllerin ön sıralarında gəlirdilər. Həqiqətdə gürcülər heç bir zaman müqəddəratlarını ruslarınkindan ayırmaq istəməzlərdi. Türk və İran qorxusu onları rusların qucağına atmışdı, onlar da ruslarla bərabər çalışırdılar.

Ümumiyyətlə, gürcü əsilzadələri hərbi xidmətə daxil olaraq rus sarayında yüksək məqamlarda özləri üçün yer tapırdılar. Münəvvər gürcü burjuaziyası və fəhləsi isə rus burjuaziyası və fəhləsi ilə birlikdə hərəkət edərdi. Tiflis bu hərəkatların çox canlı bir mərkəzi idi.

Daşnak və Hnçak komitələri hələ o zamandan burada əlaqələr qurmuşdu, fəaliyyətə keçmişdilər. Yalnız müsəlmanlar, türklər, ləzgilər, osetinlər, çerkəzlər, kobanlılar və s. istisnasız "çarlığın sadıq bəndələri" idilər! Aralarında heç bir hərəkət yox idi. Onsuz da yetişdirdikləri münəvvərlərin sayını keçməzdilər!

Tiflis. Meydan. Türk məscidi

Buna rəğmən, Tiflis ümmüqafqaz müsəlman bəylərinin daimi bir görüş yeri idi. Fəqət onlar buraya Tiflisin malik olduğu həqiqətən zəngin kültür müəssisələrindən, teatrından, operasından, kitalxanasından və sairəsindən istifadə etmək üçün deyil, bu şəhərin eyni zamanda olduqca zəngin və çəşidli əyləncə yerlərindən bəhərlənmək üçün gələrdilər. Təbii ki, bu əyləncə həyatı çox bahalı olurdu. Bir çox böyük müsəlman ailələri bu sel kimi sərfiyata dözə bilmir, əllərindəki əraziləri və çiftlikləri satmaq məcburiyyətində qalırlılar. Bu hal yaxın bir gələcəkdə mühüm ictimai məsələ şəklini alacaq, mənim həyatıma da təsirsiz ötüşməyəcəkdi.

Hələlik təbii olaraq mən bu kimi məsələlərlə məşğul deyildim. Girdiyim Tiflis məktəbinin yedinci sinfini müvəffəqiyyətlə bitirməyə çalışırdım.

Tiflis Şuşadan bambaşqa yer idi. Burada türk, ümmüyyətlə, müsəlman çox az idi. Hələ girdiyim məktəbdə bir nəfər də yoxdu.

Hər bazar günü şeyxüislamı ziyarətə gedərdim. Şeyxüislamın evi və rəsmi idarəsi eyni binanın içində idi. Onun düz qarşısında küçənin digər tərəfində müftinin evi və idarəsi vardı. Şeyxüislamlıq idarəsinin qapısının üstündə rusca və türkçə bu sözler yazılmışdı: "Əli təriqətinə mənsub Qafqaz müsəlmanlarının dini idarə binası!"

Müftinin binasının üzərinə də belə yazılmışdı: "Ömər təriqətinə mənsub Qafqaz müsəlmanlarının dini idarə binası!"

Əli təriqəti, Ömər təriqəti! Nə əcaib bir şey! Heç eşitmədim! Mənim bildiyim şia və sünni var. Əcəba, Əli və Ömər təriqətləri də başqa şeylərdir?

Beynim qurcalındı, amma çox məşğul olmadım. O zaman şəhərin müsəlmanlarının məskunlaşdığı qisminə verilən ad məni daha çox maraqlandırdı. Buraya Şeytanbazar deyirdilər. Niyə? Nəyə görə? Qəribəsi budur ki, burada yaşıyanlardan "harada yaşayırsınız" soruşulduğu zaman "Şeytanbazarnda" deyə cavab verərdilər.

Həqiqətən də, buru şəhərin digər tərəflərindən tamamən ayrı bir yer idi. Küçələri dar və pis idi. Evləri, dükanları kiçik, kasib və baxımsız idi. İnsanların üst-başları da digərlərinə nisbətən intizamsız idi. Üstəlik, şəhərin digər tərəfində yaşayanlar bu tərəfə gəldikləri zaman özlərini yuxarıdan aparıldılardı. Buradakılara hörmətsiz davranışır, buradakılardan da onlara qarşı axmaq və miskin vəziyyətə düşürdülər. İlk dəfə idi ki, mən iki insan kütləsinin yan-yana yaşadıqlarını, fəqət qarışmayaraq və bir-birlərinə qarşı "yuxarı və aşağı" vəziyyət alıqlarını gördüm. Çox yaxşı xatırlayıram, bu ilk müşahidə beynimi qurcalmış, ürəyimi bulandırmışdı.

Faqat hadisəni təhlil edərək izah edəcək səviyyədə olmadığım üçün bununla çox maşğul olmadım.

Məktəbdə sinif yoldaşlarım gürcü, rus, erməni və bir neçə də əcəmdən ibarət idi.

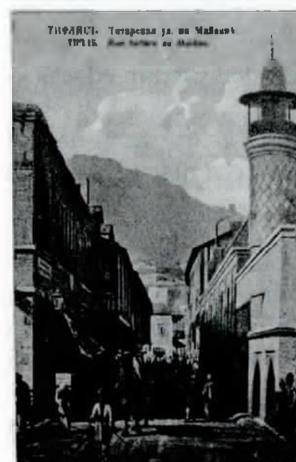
Tiflisin çoxlu teatrı, operası, kitabxanası, aylançla bağları vardı. Gimnaziyanın son sinif tələbələri belə şəyleri ötürməzdi. Bunlar artıq ali məktəbin qapısına galmış sayıldqları üçün sərbəst hərəkat edirdilər və hər yerdə hörmət və məhəbbətlə qarşılanırıldılar. Həla teatrların və operanın son mətbəsinin balkonları onların xüsusi malı idi. Səhnəyə qoyulan yeni pyeslərin və aktyorların taleyi onların əlində idi. Mühafizəkar aktyorlara və mühərrirlərə üz verməzdi. Bununla yanaşı, Tiflisdə hala o zaman Rusiyadakı inqilabi hərəkatlarının mühüm təbəələri vardı. Buna əlavə olaraq, bir də gürçülərin və ermənilərin təşəkkülləri vardı. Təkcə müsəlmanlar və türklər bütün bu hərəkatların xaricində qalmışdılar və çarın sadiq bəndələrindən sayılırdılar.

Məktəbin son sinif tələbəsi bu gizli təşəkküllərə mənsubdu. Dostlarım məni də gizli cəmiyyətlərə aparmağa başlıdlar. İlk getdiyim cəmiyyət bir xalqçı Narodnik cəmiyyətinin şöbəsində idi. Peterburqdan gələn biri cəmiyyətin fəaliyyəti haqqında izahat verirdi. Uzun saçlı, iri eynaklı, sıvri saqqallı bu şəxsin üstündə buraxdığı təsirin gücünü təsvir edə bilmirəm. Vaxtilə axundları və mollaları dini lədiyim istək ilə indi bu şəxsi dini layirdim. O dənmişdikcə nəzərimdə yüksəlir, göylərə ucalır, səsi də mənə xətibin sədası kimi gəlirdi. Ah, axundlar nədən bəhs edirdi, bunlar nədən bəhs edirlər! İki aləm arasındaki fərqli bütün varlığını sarsırdı, məni mənən digərindən ayırmak üçün an güclü zərba

oldu. Xətib xalqdan, xalqın iztirablarından, sixintidən, istibdaddan, canişinlərin amansızlıqlarından, torpaq sahiblərinin mərhəmətsizliklərindən bəhs edir, qarşılardakını istibdadla mübariza aparmağa, xalqın köməyinə qəçməgə dəvət edirdi. Eyni zamanda, xətib praktik fəaliyyət göstərən dostlardan bəzilərinin hökumətin pəncəsinə keçdiklərini, sixinti içinde olduqlarını, özlərinə yardım edilməsi lazımlığını əlavə etdi. Dərhal bir siyahı tutuldu, hər kəs verdi.

İştirak etdiyim bu ilk gizli cəmiyyət bütün mənəvi həyatım üzərində qəti təsir edən hadisələrdən biridir.

Məktəbdə təhsilim və müvəffəqiyyətim yolunda idi. Tək bir türk-müsəlman olduğum üçün hər kəsin diqqətini cəlb edirdim. Təftiş üçün gələn bütün yüksək məmurlar məni "yoxlamadan" getməzdilər. Bu ümumi etinə və diqqət bir tərəfdən ürəyimi sıxır, digər tərəfdən də izzəti-nəfsimi ox-

Tiflis. Türk mahalləsi

ata əvvəlcə heyrət etmiş, sonra qəbul etmişdi! Büttün məktəb və hətta bütün maarif mühiti üçün bu bir hadisəyə çevrilmişdi: "Məktəb müdürü heç kimi tapmadı, bir türkü tövsiyə etdi?!" – deyə danışır-dilar.

Kömək edəcəyim qızın evi Tiflisin ən aristokratik qismində idi. İlk getdiyim gün bütün ailəsini bir çox dostları ilə bərabər bir stol arxasında gördüm. Hamısı mənim nə cür insan olduğumu görmək üçün toplanmışdılar. Təbii ki, çox sıxıldım, fəqət özümü itirmədim. Soruşduqları suallara tələsmədən cavab verdim, zənn edirəm ki, yaxşı təəssürat oyatdım. Anlaşıldı ki, ailə özü də qarabağlı imiş, qızın atası mənim böyük əmimi tanıyırmış!

Cay içdikdən sonra qızla bərabər yandakı otağa getdik. Adı Siranuş olan bu qız hündürboy, şışman, ermanı tiplərindən mükəmmal bir nümunə idi. Üzərində rus gimnaziyalarının qəhvəyi rəngdə önlüyü vardı. Ruscası mənimkindən mükəmməl idi.

"Qarşılıqlı köməkləşəcəyik. Mən sizə riyaziyyatdan, siz də mənə rus dilindən yardım edəcəksiniz!" – dedim.

Bu fikir Siranuşun xoşuna gəldi, izzəti-nəfsini oxşadı, qızararaq dedi: "Bu necə olar axı, siz rus dilini mükəmməl bilirsiniz!"

"Əgər bir-birimizə kompliment edərək vaxt keçirsem, heç bir kömək edə bilmərik. Həqiqət mənim dediyim kimidir. Görürsünüz ki, mən danışanda bəzən kalma axtarıram. Bir də tələffüz məsələsi var. Sizin mənə kömək edəcəyiniz yer! Siz də mənim sənə harada kömək edə biləcəyimi müəyyən edin", – dedim.

Bir ay içində ikimiz də öhdəliyimizə götürdü-yümüz vəzifələrimizi müvəffəqiyyətlə yerinə yetirdik. Siranuş qız gimnaziyasını riyaziyyatdan sinfin üçüncüsü olaraq bitirdi.

Mən bu erməni qızı ilə məşğul olarkən həmişə oradakı həmyerilərimi, əmizadə və bacılarımı xatırlayaraq heyrətə düşürdüm. Evimizdə 12-yə qədər böyük və kiçik qızların – bir qisminin bəzi Qur'an surələrini əzbər bilmələrindən başqa – heç bir şey öyrənmədiklərini, bilmədiklərini və bir çox nəsillərin belə galib keçdiyini, bir çıxlardan da belə davam edəcəyini düşünür, yenə heyrət edirdim! Mən hələ hökm edəcək hal və vəziyyətdə deyildim. Hətta aldığım tərbiyəyə uyğun olaraq qızların bu cür açıq şəkildə kişilərlə görüşmələrini, onlardan dərs öyrənmələrini qıñayacaq bir zehniyyətə sahib idim. Elə zənn edirəm ki, ağər iki il əvvəl mənə o erməni qızına dərs demək təklifi edilsəydi, şiddət-lə rədd edərdim. Çünkü haramın iki tərəfli olduğunu dərinlən imanımvardı! Fəqət artıq məndəki o zehniyyətin yumşalmaya başladığını, keçmiş imanımın zəifləməkdə olduğunu hiss edirdim. Görürdüm ki, iki mühitdən biri məni daha çox içənə alır, ruh və qəlbimi özünə doğru çevirir. Fəqət bu dəyişmə öz-özünə və çox tədrici bir surətdə baş verir, mənim şürə və iradəmlə bir əlaqəsi yox idi. Yalnız bəzan və çox tərs hadisələr baş verərsə, şüurum oynayıb iradəmə itaət etmək hörmətini göstərir! Fəqət o zamanlar da hökm verməkdən gələn mənliyim gözlərimi yumur və hadisəni ört-basdır edir, içimdəki ikiliyin davamını təmin edirdi!

İlk bahar gəldi, imtahanlar yaxınlaşdı. Bu sinif imtahanları çox mühüm idi və həyati əhamiyyəti vardı. Buradan alacağım diplomla bütün ali məktəblərin qapıları üzümüzə açılacaqdı. Yüksek ix-

tisas məktəblərinə girmək üçün diplom kifayət etmirdi. Onlar, sadəcə, müsabiqəyə qatılmaq səlahiyyətini verirdi. Fəqət bu səlahiyyət də çox qiyəmtli idi.

İmtahanlarım müvəffəqiyyətlə keçirdi. Hər gün general rütbəsi daşıyan ümumi müfəttişlərdən biri imtahanda hazır olurdu. Bir gün kurator, məşhur pedaqoq və eyni zamanda rütbəcə Visruadan sonra gələn Yanovskinin özü gəldi. Məntiq imtahanı idi. Növbə mənə gələndə Yanovski imtahan heyətinə dedi:

"Bu tatara növbə gəldi, istədiyimiz suali soruşaq!"

"Bəli, bəli", – dedilər.

"Məsələn, bizə induktiv və deduktiv suallarını anlatsın!"

Anlatdım. Yanovski sona qədər dinlədi, ardınca heyətlə xıtab etdi:

"Mən bu tatar gəncə üç yüz rubl mükafat verilməsinə təklif edirəm, nə deyirsiniz?"

Digərləri yenə "bəli" dedilər!

O il, həqiqətən, mükəmməl bir şəhadətnamə ilə bu mükafata nail oldum.

Bu, həyatımı tasir edən ilk böyük hadisə idi. Şuşaya geri döndüyüm zaman bütün şəhərin bu hadisədən bəhs etdiyini eşitdim. Atam, xüsusən də, anam çox məmənun idilər. Mirzə də bizi iltifatla qarşılıdı. Peterburqa, yüksək təhsil üçün göndəriləməyi mənə səbəb oldu.

Köçəbə dayılarımla bərabər

Peterburqa yüksək təhsil almağım üçün gəndərilməyim qərarlaşdırılmışdı. Nə üçün? Nə təhsil alacaqdım? Kimsə fərqində deyildi. Mənə gəlinçə, sevinc içərisində idim. Peterburq mənim xəyalimdə əsrrəngiz bir məmləkət idi. Rus yazıçılarının oxuduğum Peterburqu, küçələrini, teatrlarını, operasını, xəyalimdə bəslədiyim və Peterburqda yaşadığını bildiyim şairləri, romançıları, alimləri, mühərrirləri, bir çox yüksək təhsil müəssisələrini öz gözlərimlə görə biləcəyimi düşünərək özümə yer tapa bilmirdim. Üstəlik, nihilist mühitlərə girərək zalımlara qarşı qurulan işlərdə iştirak etmək zövqünü indidən duydurdum.

Ah, necə bir tale, necə bir səadət! Şuşada və bəlkə də, bütün Qafqaz türkləri arasında neçə gəncə belə bir tale müyəssər olub?!

Hələ iyun ayının ortaları idi. Peterburqdakı imtahanlar isə sentyabrın sonlarında başlayacaqdı. Bu iki ay yarımı necə keçirəcəkdir?

İçində böyüdüyüm mühit artıq məni sıxmağa başlamışdı. Onu bəyanmir, yaraşdırırdım. Yeknəsəq yaşayan, saat doqquzda yatan, ancaq imandan, şəriətdən bəhs edən bu mühit məni sıxırdı. Mənlə bizimkilar arasında uçurumun yaranaraq böyüdüyünü indidən hiss edirdim. Bu iki ayı burada keçirmək, hər gün axundların münəaqişələrini dinləmək mənə çətin gəlirdi. Bir yərə qaçmaq lazımdı. Həssas anam mənim bu daxili sıxıntıımı sezdi və: "Bir gün dayılarının yanına get, həm də Peterburqa səyahətdən əvvəl onları da görmüş olarsan", – dedi.

Gözəl fikir idi, o andaca razılaşdım. Anamın mənsub olduğu Sarıcalı elinin obaları hələ dağlara doğru yürüməkdə, şəhərin düz yanında idilər. Dayılarım irəliləmişdilər, fəqət bu qafılədə vəhşi adamlar da vardi.

Ertəsi gün İrvəvana doğru yüksələn dağlar istiqamətində elə qoşuldum.

Səkkiz yaşından bəri hər il köçlə birlikdə bu yolları gedər, bu dağlara dırmaşardım. Köç məni, mən köçü taniyirdim. Bir-birimizə alışmışdım. Li-seyə girdiyim il geyindiyim forma köçü bir az ürkütmüşdü. Fəqət az sonra alışqanlıq yarandı, əvvəlki kimi yenə hər kəsin "əmioğlusu" oldum.

Yolumuz şəhərin divarlarının arxasından dağlara doğru uzanırdı. El bəylərinin xanımları Qarabağın limon rəngindəki məşhur qışraqlarına minmiş, ipək saçaklı, qızıl işləməli səmərlərin üzəngilərinə donları da içəri alan və baldırıları örtən yarım corablı ayaqlarını qıvrıq yerləşdirərək əllərindəki qamçıları ilə qələbəlik içindən özlərinə yol açmaqdə idilər. Bunlar yaylıqlarının uclarını burunlarına qədər salaraq guya təsəttürə riayət edirdilər. Həqiqətdə bu köçəbə həyatında nə təsəttür vardi, nə də qadın məsələsi. Hələ xalqın içindən olan qadınlar bu qədərinə heç lüzum da görməzlər. Ya at, ya da öküz üstündən əlində dəyənəklə heyvanları idarə edər.

Köçün gənc qızları yüklü öküzlərin üstünə yerləşdirilmişdilər. Uşaqların əksəriyyəti isə xurcunun gözlərinə qoyularaq heyvanların yan tərəflərində sallanırdılar.

Yüzlərlə yüklü və yüksüz heyvan, yüzlər-

la atlı və piyada insan iki tərəfi uçurum olan dar bir yolu təqib edərkən bir-birinə qarışır, vuruşur, itələyir, yuvarlanır və yixilirdilər. O zaman əllərində dəyənək daşıyan dəliqanlılar məharətlərini köməyə gəlməklə göstərir, ətrafdan baxan gənc qızlardan təqdirlərini qazanırdılar.

Hələ köç yolda yağışa tutulardısa, o zaman manzərəni gör! Hər şey bir-birinə qarışır, itlər havlayaraq yüklü dəvələrin dabanlarını dişləyir, inaklər, atlar, eşşəklər, iliklərinə qədər islanmış uşaqlar və qadınlar bir-birinə qarışır, bağırlılar. O zaman köç dayanır, dəliqanlılar çadırları qurur, samovarları qaynatmağa başlayırdılar.

Bir azdan yağış kəsir, axşam günüşi ətrafdakı dağların üzərinə qızıldan bir yaşmaq atır, saf və aydın hava çiçək qoxusu ilə dolurdu.

Gənc qızlar arasında mənim də xatırladığım və təqdirini eştidiyim biri vardi: anamın uzaq qohumlarından olan Çiçək xanım...

Ta ilk gəlisimdən diqqətimi çəkmiş, məni özünə bağlamışdı. Onun da məndən xoş gəlməsi hərəkətlərindən və baxışlarından anlaşılırdı. Neçə dəfə görüşsək də, bir-birimizə bu barədə birçə kəlmə də söyləmək cəsarətimiz olmamışdı. Beləcə, illər gəlib keçdi. Hər il bir-birimizi ilk dəfə gördüyüümüz zaman Çiçək gül kimi qızarır, nəşənirdi. Mən də onunla yalnız qalmaq arzusu ilə alış ibnirdim. Bu qədər. Macəra bundan irəliyə davam etmədi. Zahid həyatını bir tərəfə buraxmış bu köçəbələr könül məsalələrində çox mütəəssib və həssas idilər. Sevmək bağışlanmaz bir günah idi.

Bir gün onun olduğu bir yerdə Tiflisdə dərs keç-

diyim erməni qızı Siranuşdan bəhs etdim. Çiçayın gözləri geniş şəkildə açıldı, üzümə diqqətlə dikildi, sanki qəlbimə girərək oranı yoxlamaq istədi. Nəhayət, dözə bilmədi, qızararaq soruşdu: "Dərs deyərkən yalnız qalırdınız?"

Mən güldüm, "əlbəttə" deyərək cavab verdim.

Çiçayın rəngi saraldı, səsini çıxarmadı, bir az sonra çıxıb getdi. Artıq o gündən sonra mənimlə görüşmədi.

Yaylaqda keçirdiyim iki ay içərisində onunla birçə dəfə də rastlaşmadıq. İçimdəki maraqlı məni yandırıb yaxırdı. Fəqat kimə danışardım, kimdən soruşardım onu? Bu açıq dağlar əllərə, ayaqlara sonsuz bir azadlıq versə də, ürəyi dar bir zindan içərisində saxlayırdı.

Köcdən ayrıldığım gün anasına vida edərək çadırdan çıxdığım zaman Ciçayın çadırın yanında dayandığını gördüm.

"Çiçək xanum, gedirəm, Allaha əmanət olun".

"Allah yaxşı yol açsın. Siranuş xanımla görüşəcəksiniz, deyilmi?"

Cavab gözləmədən əlavə etdi: "Allah səni qorusun".

Sonra sürətlə uzaqlaşdı.

Peterburqa doğru

1887-ci ilin avqust ayı yaxınlaşındı. Səfər üçün hazırlaşmaq lazımdı. Şuşa ilə Peterburq arasında 3500 kilometrlik məsafə vardı. Bu uzun yolu bir qismi araba ilə, bir qismi dəmir yolu ilə gediləcəkdi. Özümlə yemək, yataq və s. götürmək lazımlıydı. Zavallı anam hər şeyi hazırlamışdı. Son günlər ara-sıra üzümə diqqət və həsrətlə baxır, gözləri yaşar, göstərməmək üçün başını çevirirdi. Fəqat mən anlayır, üzərinə atılır, kiçik başını qucaqlayaraq ona ümid və təsəlli verirdim. Bütün ailədə ondan başqa bu səfəri istəyən yoxdu.

Yolçuluq günü gəldi. Mənimlə bərabər şəhərimizdən gedən başqları da vardı. Bunlar Tiflis məktəblərində oxuyan ermənilərlə bir-iki türk tacir idi.

Hamımızı aparacaq araba bizi şəhərin qala divarları xaricində "Topxana" adlanan yerdə gözləyəcəkdi. Məni yola salmaq üçün qadın və kişi bir çox qohum və tanışlar gəlmüşdilər. Arabanın yanında hər kəslə vidalaşdım. Sıra anama galınca, o məni bir kanara çəkdi, çarşafını açdı, köynəyinin yaxasından iki mamasını çıxardı. Başımı onların arasına qoydu və göz yaşları içində dedi: "Oğlum, get. Allah köməyin olsun. Amma mənə bu andı iç, söylə ki: "Ana, bir xristian qızı ilə evlənsəm, bu məmələrindən əmdiyim süd mənə haram olsun!".

Kənardan hər kəs bizə baxırdı. Fəqat anam arxasını arabaya çevirdiyi üçün kimsə burada nə olduğunu bilmirdi. Mən o qədər mütəəssir olmuşdum ki, həm ağlayır, həm anamı qucaqlayır, həm də arabanı unudaraq məmələri üzərindəki başımı qaldırmadan dururdum.

Anam incə səsiylə: "Tərpən, oğlum, bizi gözləyirlər", - dedi və ardınca "and iç" söylədi.

"And içirəm", - dedim.

"Elə deyil, dediyim kimi and iç".

Onun sözlerini eynilə təkrar etdim. O da son dəfə alnımdan öpdü. Yaxasını və çarşafını bağladı, arabaya yaxınlaşdıq.

Arabaya mindik. Üzüntü və həyəcandan məhv olmuş halda idim. Onların bir an əvvəl getməsini arzu edirdim. Nəhayət, onlar getdilər və mən də son göz yaşları ilə anamdan və qohumlarımdan ayrıldım.

Yüksək bir dağı aşırıldıq. Arabanın təkərinin hər dəfə dönməsiylə doğuldugum, böyüdüyüm yerlərdən, mənə can və ruh verən bu insanlardan bir az daha uzaqlaşırdım. Təkcə fiziki deyil, mənəvi cəhətdən də uzaqlaşırdım.

Fəqət kimə və nəyə yaxınlaşmaq üçün? O gün məchul olduğu kimi, bu gün də məchuldu.

Məni bu məchula doğru sövq edən anam onu tam olaraq tapa bilməyim üçün lazımlı olan bütün yolları yenə özü bağlayırdı.

Hələ son etdiyi hərəkət mənimlə o məchul arasına indidən keçilməsi artıq qeyri-mümkün olan bir sədd çəkdi. Mən tarixin və təbiətin verdiyi bu bütünlüyü itirəcəkdir. Fəqət yeni bir bütünlük də almış olmayıacaqdım. Yarımyamalaq bir şey ola-caqdım!

Ah bu yarımyamalaqlıq nə tükənməz bir dram-

dır! Bir ürək dramı, bir ruh tragediyasıdır! Mən indi heç bir zaman özümü tam və bütün hiss edə bilmirəm. Bilirsınız mı, özünü yarımyamalaq hiss etmək necə cəhənnəm əzabıdır! Mənim Avropa musiqisindən də, Şərq musiqisindən də xoşum gəlir. Eyni zamanda görürəm və hiss edirəm ki, nə birincisini bir avropalı qədər tam və bütün hiss edirəm, nə də ikincisini bir şərqli kimi.

İndi Çiçək xanımın məndən qaçmasının səbəbi ni anlayıram. Erməni qızı ilə görüşmüş biri – istər onun öz qəbiləsindən olsun – artıq çatlamış, dəlinmiş, işə yaramaz bir şeydir. Onda bütünlük axtarmaq əbəsdir. Halbuki bütün olan o dağlılar tamlığa xüsusi diqqət verirdilər.

Nəhayət, Peterburq!

Səyahətimizin tam yeddinci günü Moskvadan gələn qatarın üçüncü dərəcəli vəqonu məni əşyalarımla bərabər möhtəşəm bir vağzalın, ayna qədər parlaq sahilin üzərinə buraxdı. Ətrafımı baxdım. Ta Şuşadan bəri bərabər gəldiyimiz üç ermanı yoldaşdan başqa hər şey mənə yad idı. Hara gedəcəkdik? Necə hərəkət edəcəkdik? Hoteli düşününmək belə olmazdı. Bir tələbə üçün hotelə getmək, hoteldə qalmaq bəyənilməyən bir israf olardı. Əgər artıq pul varsa, yenə də hotelə sarf edilməməli, möhtac yoldaşlar düşünülməli idi. Ermənilərin tanıqları tələbələr vərmış. Onlardan birinin yanına gediləcək, onun tanıldığı bir ailə pansionatuna yerləşiləcəkdi. Bu qararı aldıqdan sonra əşyalarımızı götürərək vağzaldan çıxdıq. Geniş, ətrafi möhtəşəm binalarla əhatə olunmuş meydan və bu meydanın dörd tərəfində uzun və geniş küçələr. Tiflis kimi böyük və müntəzəm bir şəhərdə bir illik həyat və səyahət əsnasında gördüyüüm böyük şəhərlər, xüsusən Moskva, mənə müəyyən qədər Avropa şəhərləri haqqında bir fikir oyatsa da, dünyanın ən modern şəhərlərindən biri olan Peterburqun bu ilk mənzərəsi mən Heyran etdi. Rus tarixinin son dövrü gözlərimin önündə canlanmağa başladı. Budur, Böyük Pyotrun Avropaya açdığı pəncərə! Bu pəncərədən gələcək və Rusiyanın ta qalbinə qədər girəcək yeni hava, o zaman tam şərqli bir həyat keçirməkda olan bu məmlakati başdan-başa dəyişdirəcək, başdan-başa yeni bir həyat yaşamağa sövq edəcəkdi. Bu yeni həyatın verdiyi qüvvət və qüdrətə görədir ki, Rusiya ta Şuşaya, Buxaraya, Xivayə, Şərqi Türküstana qədər genişlənəcək, hər il bu uzaq ölkələrdən gələn manim kimi yüzlərlə, minlərlə gənci buraya qədər cəlb edərək ruslaşmış

Avropa havasını onlara da üfürəcəkdi.

Meydanda müştəri gözləyən cüt atlı dəbdəbəli və tek atlı səda arabalar vardı. Bu sonuncularдан bir neçəsi bizi görən kimi müştərilərini tanıdlar və yanımıza gəldilər. İkiisi ilə anlaşıq, tez yola düşdük. Saat hələ sabahın 11-i idi. Aradığımız tanış evdə boş bir otaq varmış, ondan bir üst mərtəbədə yaşayan ailədə də iki boş otaq. Nəhayət, üçümüz də yerləşə bildik. Otaqların kiraya haqqı malum idi. Sabah və axşam veriləcək qaynar samovarla bərabər ayda iyirmi rubl.

Dərhal razılışdıq və əşyalarımızı daşımağa başladıq.

Ah, Turgenevin, Dostoyevskinin və digər yazıçıların romanlarında oxuyub dadına doymadığım və xəyalimdə uzun illərdən bəri bəslədiyim tələbə həyatı xülyası bu dəfə həqiqi olaraq gerçəkləşirdi. Mən də onu yaşamağa başlayırdım. Bu necə dadlı, necə doyulmaz bir röya!

Romanlarda olduğu kimi, mənə də boş otağını kirayələyən qadın vəfat etmiş bir mayorum arvadı imiş. Eynilə digərləri kimi, bunun da iki qızı vardi. Böyük qızı Sonya şəhərin ibtidai məktəblərindən birində müəllim idi. İkincisi – Mariya dəmiriyol idarəsində katibə idi. Qadının aldığı aya 12 rubl təqaüd maaşı ilə qızların qazandıqları 35 rubl ancaq evin kirayəsinə və gündəlik məsrəflərə çatmış. İndi məndən alacaqları 20 rubl ilə də xidmətçi pulu və paltar ehtiyacı təmin olunacaqmış. Budur, möhtəşəm Avropa pəncərəsinin içində yaşayan iki milyon xalqdan 70 faizinin büdcəsi. Nə xoşbaxtdır tələbəyə rastlayanlar.

Mənim yaşayacağım ailə çox sevimli, xoş insan-

lara oxşayırdı. Məni razı salmaq üçün əllərindən nə galirdisə, edirdilər. Lakin əvvəldə aramızda kiçik bir anlaşılmazlıq oldu. Sən demə, manı erməni zənn edirləmiş. Yanıldığınızı söylədim, heyrət etdilər və xanım soruşdu:

— Bəs kimsiniz?

— Mən türkəm.

Ana və qızları üçü birdən sanki elektrik vurmuş kimi sarsıldılar:

— Necə? Türkmü?

— Bəli, türkəm. Bunda heyrətlənəcək nə var ki?

Üçü də birdən qızardı və yaşılı qadın cavab verdi:

— Xeyr, əfəndi, xeyr. Mən çox türk görmüşəm. Onları çox sevirəm. Çox dürüst və doğru insanlardırlar. Amma indiyə qədər onlardan tələbə görülmədiyi üçün...

— Bəli, burada haqlısınız. Biz ancaq indi başlayırıq. Ermənilər və digar xristianlar bizdən çox əvvəl başladılar. Ona görə də onlara alışqanlıq var.

Sonya araya girdi:

— Zavallı atam. Qafqazda çox yaşayıb. Oradakı türkləri mədh edərdi. Onların hamisinin gözləri qara, saçları gur və qapqara deyilmə?

Mariya dedi:

— Ah, mənim gözlərim və saçlarım da elə olaydı kaş!

Hamımız birdən gülüşdük və aramızdakı anlaşılmazlıq aradan qalxmaqla yanaşı, ailə bir türk tələbə saxladıqları üçün digərləri tərəfindən qısqanıldı.

Qaldığım ev şəhərin mərkəzinə və xüsusilə daxil olmaq istədiyim Texnologiya İnstitutuna çox yaxın olan bir küçədə idi. Birinci gün əşyamı yerləşdirmək və tənzimləməklə keçirdim. Səfər yorğunluğuna görə erkən vaxtda yatdım.

İkinci gün ilk işim instituta gedib vəsiqələrimi və müsabiqə imtahanına girmək arzusunda olduğumu göstərən bir bəyannamə təqdim etmək oldu.

Peterburg İmperator Universiteti

İnstitut möhtəşəm üçmərtəbəli bir binada yerləşirdi. Binanın geniş həyətində minlərlə tələbə qarışqa kimi gəzisir, səhbətləşir, mübahisə edirdi. Hərdən bütün kütlə bir dalğa kimi bir tərəfə qırılır, keçməkdə olan yaşılı şəxslərə yol verirdi. Hər tərəfdən "professor" kəlməsi fisildanır, mən də keçən şəxsin kim olduğunu anlayırdım. Fəqət mənim hələ yad olduğum kimsəyə yanaşmadığımdan və türkək halimdən bəlli idi.

Birdən-birə biri mənə yaxınlaşdı və: "Siz Qafqazlısınız?" – deyə soruşdu.

- Bəli, siz də gürcüsünüz, deyilmi?
- Bəli, siz kimsiniz?
- Mən türkəm.
- Nə gözəl. İstəyirsiniz, sizi Qafqazlı dostlara təqdim edim?
- Minnətdar olaram.

O saat məni bir qrupa doğru apardı. Qrupda 10-a yaxın gənc vardi. Çoxu gürcü və erməni idi. Fəqət aralarında çərkəz və ləzgi də vardi.

Tanış olduq. Bir-birimizin əllərini sıxdıq. Aman bu necə xoş bir şeydir. Qürbəttə özünü yalnız sandığın bir yerdə birdən-birə sizə yaxın insanlara rastlamaq! İnsan bir ailə fərdi görmüş qədər məmənun olur. Bunların hamısı mənim kimi müsabiqə imtahanına girmək üçün gəlmisdir. Demək ki, tale də bizi birləşdirirdi.

İnstitutda işimizi bitirdikdən sonra birlikdə şəhəri dolaşmağa çıxdıq. Budur, sarayların, rus-Bizans arxitekturasının mükəmməl nümunəsi olan Kazan kilsəsinin qarşı tərəfindəki möhtəşəm "Grant" hotelin, böyük imperiya kitabxanasının, şəhər əmanətinin yerləşdiyi məşhur küçə. Bir az irəlidə küçənin sol tərəfinə qədər uzanan bir kanala rastladıq. Bundan əvvəl Peterburqa gəlmış və şəhəri az-çox tanıyan yoldaşlar mənim bu möhtəşəm küçə və binalara göstərdiyim heyranlığa görə məlumat verirdilər:

"Bu gördüğün geniş və müntəzəm küçələr Böyük Pyotrun öz əli ilə çizdiyi plana əsasən hazırlanıb. Vəsait çoxaldıqca şəhər də gözəlləşir-

di. Unudulmamalıdır ki, bələdiyyə təşkilatına görə Rusiya Avropanın ən mütərəqqi hissəsidir. Məsələn, Peterburq şəhər bələdiyyəsinin yüzlərlə üzvü var. Bunlar şəhər əhalisi tərəfindən tamamilə sərbəst şəkildə seçilirlər. Onlar da öz aralarından və ya xaricdən bir rəis və dörd müavindən ibarət bir icra heyəti seçilirlər. Şəhər işlərinə aid hər cür qərar bələdiyyə məclisi tərəfindən verilir, icra heyəti tərəfindən tətbiq edilir. Kənardan kimsə qarşıq bil-məz. Hökumətin yalnız verilən qərarların qanuna müvafiq olub-olmadığını yoxlamaq haqqı var. Bu surətlə tam bir muxtarıyyət şəklində olan rus-şəhərləri dövlətin təbe olduğu ümumi idarə üsulu ilə tam bir təzad təşkil edir. Buna görədik ki, öz müqəddəratlarına hakim olan rus şəhərləri bu gün məmərlılığuna görə Avropanın bir çox yerlərindən irəlidədir".

Bu izahı verən yoldaş birdən-birə kostyumunu ətəyini çekdi və gözünün ucu ilə yanından keçdiyimiz sarayı göstərib qısqı səslə dedi: "Bax, haqqında danışılan qış sarayı!"

Binanın zahiri görünüşü bir saraydan daha çox Rusyanın hər tərəfində bol olan rus qışlasını (hərbi kazarma – D.Ə.) andırırdı. Sarayı diqqətlə seyr etməyə başladım. Arxadaşım qulagişa fisildadi: "O qədər diqqətlə baxma. Ətrafımızda bizə göz qoyanlar var. Laqeyd davran".

Sonra əyilrək davam etdi: "Bu səkini görürsən mi? II Aleksandrın parçalanaraq havaya uçurulduğu yer".

Arxadaşımın xəbərdarlığına baxmayaraq arıq gözlərimi saraydan çəkə bilmirdim. Diqqətimi məhz o səki çəkirdi. Eyni zamanda bu müdhiş

sui-qəsdiň Şuşada yaratdıgi təsirləri yadıma düşürdü. Bizim din bilgisi müəllimimiz axund Hüseyinqulu müəllimlər otağında hadisə ilə bağlı xəbəri almış, ciyari parçalanmış şəkildə hiss etdiyi təsir içində bizim sınıfə gəlməşdi. Oturan kimi qurşağından qələmini çıxardı, bızdən kağız istədi və olduqca uzun papağını çıxararaq kağız üzərində düşünməyə başladı. Bir müddət sonra yazmağa başladı. Yazdı və nəhayət, bizə xıtabən: "Ayağa qalxin və üzünüüzü Kəbəyə doğru çevirin", – deyə əmr etdi. Biz tez qalxdıq və cənuba doğru çevrildik.

"İndi dirləyin", – dedi və II Aleksandrın ölümü haqqında yazdığı bir növhəni bizə oxudu. Təəssüf ki, növhəni unutdum. Fəqət çox yaxşı xatırlayıram ki, nəqəratı rusca iki kəlmədən ibarət idi. Bu kəlmələrin mənası bu idi: "İt oğlu, alçaqlar!"

Axund qatillərə küfr edir, çarı mədh edir və ruhuna rəhmət oxuyurdu. Eyni zamanda da biza öyündə kimi çarın Allah tərafından seçildiyini, təyin edildiyini söylədi və əlavə etdi: "Ona əl qaldıran, Allaha əl qaldırmış kimi olur. Belə kafirlərin qəli vacibdir. Çəkinin, övladlarıım, bu kimi dəlalətlərə uymayın. Hirslənmiş Allah tekçə sizi deyil, bütün atalarınızı, analarınızı, əqrəbalarınızı, elinizi kökündən kəsər, yox edər".

Onu da eşitdim ki, axund növhəni Qafqazın valisinə, Peterburqda yeni imperatora təqdim edilmək üçün göndərmiş və bunun müqabilində bir miqdard pul ilə mükafatlandırılmışdır.

İndi səkini seyr edərkən xəyalımda bu xatira oyandı və gözlərimin önündə bu üç lövhə yan-yanı duraraq canlandı: ortada II Aleksandrın havada uçan parçaları. Sağda bizim Axund Hüseyinqulu,

solda sui-qəsdi həyata keçirənlərdən "Zasuliç".

Öz-özümə soruşdum: Əcəba, bəşəriyyətin taleyi daima bu üç lövhəni yan-yana görməkmi olacaq?

Yenə öz-özümə cavab verdim: "Bəli, axund Hüseyinqulu varken Aleksandrlar olacaq. Aleksandrlar olduqca "Zasuliç" tapılacaq".

Peterburqda tələbə həyatı

Ertəsi sabah əl-üzümü yuyarkən xidmətçi qadın qaynar samovarı masamın üzərinə qoymuş. Əsl çayı mən hazırlayacaqdım. Samovarın bütün rusların hayatında oynadığı mühüm rolü oxucularım sonra görəcəklər.

Rusiyadakı tələbə həyatı Avropanın heç bir yeri bənzəmirdi. Avropada çay-qəhvə məkanları, klublar, tələbə cəmiyyətləri binaları tələbələrin əyləndikləri, vaxt keçirdikləri yerlərdir. Rusiyada, xüsusilə Peterburqda belə şeylər yoxdur. Burada tələbələr zamanını əsasən öz aralarında, qrup yaradıb samovar ətrafında toplanaraq keçirirlər. Onsuz da tələbələrin böyük bir qismi üçün samovar eyni zamanda bir mətbəkdir. Çünkü yeyəcayı da samovara görə hesablanıb.

Onun başlıca qidası bir az yağ, pendir və süd-dən ibarətdir. Ara-sıra bunlara kolbasa, yumurta, soyuq dana atı, dil və s. da əlavə olunur. Fəqət bu lüksü imkani olanlar edə bilərlər. Əksəriyyət bundan məhrumdur. Tələbələrin böyük bir qismi orta məmər və zabit və ya tamamı kasib övladları idilər. Onlardan elələrinə rast gəldim ki, ayaqqabı və şapka alacaq gücləri yox idi. Bəzən ikisi, üçü birləşərək mansardalarda aylığı iki-üç rubla bir otaq kirayələyər, palto, ayaqqabı kimi əşya və qidanı növbə ilə istifadə edərlər.

Təzə yuyunub çayımı içmişdim ki, yanımı dünənki arxadaşlardan biri gəldi:

- Səni qafqazlı tələbə birliyi yataqxanasına götürmək üçün gəldim. Adətimiz belədir. Yeni gələnləri tez qeydiyyata alıb yataqxanaya yazdırıraq. Tə-

bii ki, səni də yazdıracağıq.

Qalxdım və "hazırıam" dedim.

Yataqxana "Vasilavskiostro" adlanan məhəllədəydi. Köhnə bir evin geniş və hündür qapılarından keçərək giriş mərtəbədə olduqca böyük bir salona girildi. Saat 11-ə az qalmışdı. Salonda 35-40 gənc vardi. Fəqət yalnız üçü türk və tatardı. Qalanı erməni, gürcü, ləzgi və s. idi. Bizi görən kimi hamisi ayaga qalxdı, biza doğru gəldi. Hamısı tək-tək əlimi həqiqi sevinc ifadə edən bir hərarətlə sıxıldı. Qürbət nə həzin seydir, necə yaxınlaşdırıcı və sevindirici amildir! Həmin dəqiqədə aramızda türk-lük, ermənilik, gürcülük, çərkəzlik-filan yoxdu. Hamımızı birləşdirən müstərək qafqazlılıq vardi. Hətta müstərək istifadə etdiyimiz dil olan rusca da birləşdirici amildi. O il tətil zamanında Peterburqdan ayrılmayanlar indi bizdən mamlakat haqqında suallar verib məlumat istəyirdilər. Bir az sonra hamımız birlikdə yataqxananadan çıxdıq. Yaxındakı südçüyə getdik. Südçü də qafqazlı imiş. O da yeni vətəndaşlarının əllərini məhəbbətlə sıxdı. Bizə süd, qatıq və s. ikram etdi. Ogünkü günorta yeməyini beləcə yedik. Məgər bundan sonra həmişə belə olacaqmış! Hər günorta yeməyini südçüdə, axşam və səhər yeməklərini samovarda edəcəkmişiz!

Gördüyüüm üç türkdən biri gələcəkdə Azərbaycanın Paris nümayəndəsi olacaq Əlimərdan Topçu-başov idi.

Bu şəxs o il hüquq fakültəsini bitirmiş, dövlət imtahanı vermək arafasında idi. Digər ikisi də yol mühəndisliyi diplому almaq arafasında idilər. Onlardan öyrəndim ki, dördüncü türk tələbə də varmış. Sabiq Qafqaz Şeyxülislamının oğlu Hüsey-

nzadə Əli bəy. Bu şəxs o zaman təbiyyət fakültəsini bitirərək İstanbula getmiş, orada qalacaqmış.

Biz beləcə səhbət edarkən yataqxananın başçısı yanına gələrək qolunu qoluma atdı və məni gəzdirərək qulağıma piçildədi:

– Hansı “peçinka”ya mənsubsunuz?

Mən “peçinka”nın nə olduğunu bilirdim və ona mənsub olmaq əvvəldən də xayalımı oxşayırırdı. Fəqət bunu etmək üçün nə vaxt oldu, nə də yaxın-dan tanıdığım biri.

– Hələ heç birinə mənsub deyiləm. Fəqət olmaq istəyərəm.

– Hansını tərcih edirsınız?

– İnqilabçı xalq firqəsini.

– Yaxşı, mən sənə bələdçilik edəcək birini göndərərəm.

Sağollaşdıq.

O zamanlar Rusiyada çoxlu gizli siyasi firqələr vardı. Kommunizm isə hələ yeni təbliğata başlamışdı. Fəqət hökumət bu təşəkkülləri şiddetlə rədd və təqib etdiyi üçün hamısı gizli fəaliyyət göstərir-di. Firqələrin hamısı üçlük əsasında qurulmaqdı. Yanı hər hansı bir firqəyə mənsub olan biri öz tərəfindən iki adam təpib bir üçlük təşkil edər və bunlar firqə namına ondan başqa kimsəni tanıtmaz və bilməzlər. Firqə ilə onlar arasında vasitə olur, firqənin bütün qərarlarını, əmrlərini o təbliğ edər, əməl və hərəkatlarda yalnız ona tabe olardılar. Bu surətlə eyni mühitdə olan bir çox kimsələr digər-

lərindən xəbərdar olmadan eyni firqəyə mənsub olur, eyni direktivlər üzərinə hərəkət edərdilər. On minlərlə tələbadan birçə nəfər də yox idi ki, bu təşəkküllərdən birinə mənsub olmasın. Mühitdə asan rüzgar, mühitin tənəffüs etdiyi hava o qədər təmiz və pak idi ki, mənə edilən təklif hər tələbəyə edilə bilir, dəvət oluna bilirdi. Hər kəs əmin idi ki, xəyanət alçaqlığına uğramaz. Nadirən uğranıldığı halda xain xəyanətinə əksərən hayatı ilə ödəyərdi.

O gecə dostlardan birinin evinə dəvətli idim. Avqust ayı olduğu üçün Peterburqun bəyaz gecələrini yaşayırdıq. Saat 9, 10, 11 olsa da, hələ axşam düşmür, qaranlıq olmurdu. Saat 12 oldu, günəş hələ üfüqdadır. Fəqət onun üfüqdən çəkiləmisi ilə geri dönməsi arasında mühüm bir fasılə yox idi ki... Yalnız hər şeyin üzərinə çəkilmiş, kirli, ağ və qaranın qarışığından ibarət tox rəngli jaket. Bu necə bir naxoş boyadır! Cənubun parlaq günəşini və qapqara gecələri içində tərbiya edilmiş sınırlar üzərinə...

(Ağaoğlunun Peterburqdakı xatirələri burada qırılır. Oğlu Səməd Ağaoğlu bununla bağlı qeyd verib: “Atamın Peterburqdakı tələbəlik həyatına aid bu hissə burada birlən-birə kəsilir və sonra digər qism başlayır. Ölümündən sonra bu əskik qismi axtardıq, lakin tapa bilmədik. Bundan sonra gələn qismin əvvəlində bəhs etdiyi haqsızlıq bizə bir neçə dəfə anlatdığı bu hadisədir. Texnologiya İnstitutunun bütün imtahanlarını müvəffəqiyətlə verir. Yalnız son cəbr imtahanında professorun verdiyi məsələni programın xaricində olan və daha ali bir dərəcədə öyrənilən bir formula ilə həll edir. Professor bu formulanın hansı şəkildə isbat edildiyini soruşur və atam bunun program xarici olduğunu söyləyincə professor: “Bələ isə niyə bu formula ilə sizə verdiyim bir məsələni həll etdiniz?” – deyərək

atamı rədd edir. Axırda anlaşılır ki, professor qatı yəhudi düşmənidir və atamı yəhudi zənn edərək bu formula işini rədd etmək üçün bəhanə etmiş!)

Peterburq ilə Paris arasında

Mənə qarşı edilən haqsızlıq məni yandırıb yaxırıdı. Xəyal qırıqlığına bir də izzəti-nəfs qırıqlığı qarışır məni yandırırdı. Hiddətim o dərəcə idi ki, bütün Rusiyani bir qaşiq suda boğmağa hazırlıdım. Çardan tutmuş nihilistinə, universitetindən professoruna, mətbuatından ədəbiyyatına, dilindən elminə qədər rus adı, rus qoxusu daşıyan hər kəsə, hər şeyə qarşı dərin bir nifrət, bir qeyz, ədavət bəsləyirdim.

Xeyr, xeyr, mən burada qala bilmərəm. Mən Peterburqdə yaşaya bilmərəm. Mütləq getməliyəm. Fəqət hara, necə?

19 yaşım ancaq olardı. Ah, o yaşın verdiyi yüksək cəsarət, hərarət, laqeydlik və girişkənlilik! Bir səs içimdən "Paris, Paris" deyə hayqırıldı. Bəli, Parisə gedəcəyəm. Orada oxuyacağam, oranın universitetini bitirəcəyəm və bu surətlə həm ruslardan yandırıcı bir qisas alacağam, həm də izzəti-nəfşimi yüksək dərəcədə tətmin etmiş olacağam.

Gimnaziyanın dördüncü sinfindən bəri Paris xəyal dünyamı buraxmayan bir xəyal idi. Ümumi tarixdən XVIII əsr fransız ensiklopedistləri və böyük inqilab haqqında aldığım qısa, adı məlumat manım daimağımın içinde sanki bir elektrik stansiyasına çevrilirdi, dayanmadan oranı mənə xatırladırdı. İndi isə bu xatırlatma qarşısialınınmaz bir cazibə halını aldı. Rusiyadan irəlidə olan bir məmələkətdə, rus universitetindən yüksək bir universitetdə, böyük inqilabin vətənində təhsil alacağım və rusları mat edəcəyim kimi, həm də Qafqazdan buraya gələn ilk türk olaraq təriflənəcəyəm. Bu tabloya hansı xəyal dayanar?!

Tez atama bir teleqraf göndərdim. Parisə getmək əzmində olduğumu bildirdim və pul istədim. Üçüncü gün belə bir cavab aldım: "150 rubl göndərirəm, ürəyin haraya istəyir, get!"

Azərbaycanlı bir atanın dili ilə bu, xoşagalmazlıyin və hiddətin gücünü ifadə edirdi. Fəqət artıq iş işdən keçmişdi.

Tez pasportumu hazırladım. Pulun 60 rublunu borcuma verdim. Məndə cəmi 90 rubl qaldı. Yəni o zamankı pulla 11 Osmanlı lırəsi!

Bu pul ilə özümü o məchul Qərb dünyasına atırdım. Dostlarımından biri "açıqdan oləcəksən" dedi. "Rusiyada qalmaram" dedim və ertəsi gün dördüncü dərəcəli vaqonla yola çıxdım.

Almaniya sərhədində vaqon dəyişdirmək lazımdı... Bu dəfə almanların üçüncü sinif vaqonuna keçdim. Mənimlə bərabər müəllimlik etmiş, indi vətəni Parisə qayıdan bir fransız qız da vaqonda yerini tutdu. Qızla tanış olduq. Bu qızı mənə tale göndərmişdi. Cünki fransızcam çox kasad idi, almancam isə heç yox idi. Halbuki qız rusca mükəmməl danışındı. Mənə çox köməyi dəydi.

Rus qatarları ilə müqayisə edilməyəcək qədər təmiz və sevimli olan alman qatarı Berlinə doğru Prussiya boyunca gedərkən ara-sıra vaqona yolcu əsgərlər girirdilər. İlk dəfə gördüyüüm bu adamlar mənə çox qəribə gəldi. Bizimlə Rusiya haqqında danışırlar və istehza ilə gülürdülər. Nəhayət, biri qılincını yarısına qədər çəkərək dedi: "Tezliklə sizin o çarınızın cəzasının bununla verəcəyik".

Rusca "Allah sizdən razı olsun" dedim. Fəqət

qız bunu tərcümə etmək istəmədi və hirsli-hirsli almanın üzünə baxdı. Mən o gün fransızla alman arasındaki nifrətin nə qədər dərin olduğunu anladım.

Qatar Berlinə gecə çatdı. Bu şəhər məndə Peterburqdan yaxşı təəssürat yaratmadı. Ancaq stansiyyadakı təmizlik və intizam məni heyvətə saldı. Hər dəqiqədə yeni bir qatar gəlir, o gedər-getməz yərini bir başqası tuturdu. İnsanın başını döndürən bu hərəkət o qədər nizam və intizam içində edilir ki, sanki qeybdən, əsrarəngiz bir qüvvət tərəfindən idarə edilirdi...

Biz stansiyyada köşk olan aşağı mərtəbədə gözləmək məcburiyyətində idik. Fəqət, təəssüf ki, yuxarıya çıxıb qatarımızı axtardığımız zaman onu ötürmüş olduğumuzu anladıq. Nə edəcəkdir? Kimə müraciət edəcəkdir? Yavaş-yavaş stansiya da boşalırdı. Elə vaxt gəldi ki, bircə nəşər də qalmadı. Tam o ərəfədə mən bir xəta etdim. Fransız qız yanındaki xurcununun içində süd küpcükleri daşıyırıldı. Bu xurcunu əlimə almışdım. Bilmirəm, necə oldu, xurcun stansiyanın döşəməsinə çırplıldı, küp qırıldı və süd töküldü.

Stansiyanın şişman gözətçisi qalın və uzun bir nərə çəkdi, üstümə gəldi. Fəqət, şükürlər olsun ki, bütün bunların qorxutmaq üçün edildiyi anlaşıldı. Su ilə bulaşmış yeri yudu, sildi, büllur kimi parıldatdı və mırıldana-mırıldana uzaqlaşdı.

Biz avara-avara stansiyyada dolaşırıq. Heç kim bizə etina göstərmir və maraqlanmırırdı.

Nəhayət, yanımıza üç yaxşı geyinmiş, ortayaşlı, əfəndi adamlar yaxınlaşdı. Haradan gəlib haraya

gətdiyimizi, kim olduğumuzu soruştular. Fransız dilini mükemməl bilirdilər. Qız təfsilatlı izah etdi. Dərhal bizi bir yerə apardılar, biletlərimizə damğa vurdular. Sonra bizi götürüb stansiyanın düz qarşısında olan şiq bir hotelə apardılar. Bizim üçün iki otaq tutdular, xidmətçilərə sabahki Paris qatarına çatdırılmalarını bildirdilər və bütün məsrəfin pulunu da etirazımıza rəğmən verib getdilər. Mən heyrət içində idim. Qız izah etdi: "İstər Fransada, istərsə də Almaniyada iki ölkəni bir-birinə yaxınlaşdırmaq və aralarını düzəltmək niyyəti ilə qarşılıqli yardım cəmiyyətləri qurulub. Həmin əfəndilər də o cəmiyyətin üzvləri imişlər və hər gecə stansiyaya gələrək möhtac olanlar varsa, kömək edərlərmiş".

Mən tez yatağıma girib yatdım. Ertəsi gün sabah erkəndən bizi oyandırdılar və stansiyaya apararaq qatarımıza yerləşdirdilər. Artıq bu axşam Parisdəyik.

Almanianın meşəliklərinə nə qədər heyran qalsam da, Belçikanın da fabriklərinə, əhali sıxlığına o qədər heyrət etdim. Bir ovuc boş yer də yoxdu.

Nəhayət, axşam düşür və biz də Parisə çatırıq.

Məni orada nə gözləyir? Bunu bir dəqiqə belə düşünmədim. Yalnız bir möminin bir məbədə yaxınlaşdığı zaman ürəyi necə titrəyirsə, mənim də qəlbim elə titrəyirdi. Oxuduğum kitablardan qazandığım təassüratlar bu şəhəri xayalimdə insan zəka və qəlbinin bir möcüzəsi halına gətirmişdi. Orada yaşamaq, orada qalmaq özlüyündə bir səadətdi, şərəfdi. Ona yaxınlaşdıqca özüm öz nəzərimdə ucalırdım.

Gecə düşdü, biz tamamən yaxınlaşdıq və o, görünməyə başladı. Xaricdən gələnlər tez pəncərəyə qaçdilar. Mən də başımı şüşəyə dayadım və ilk təəssüratımı əlli il sonra da eyni qüvvətlə qoruyuram. O nə möhtəşəm və sehrkar bir mənzərə idi. Gözümün önündə sanki min bir gecə lövhələri canlandı. İşıq, işiq, işiq. Hər tərəf, hər yer işiq.

Mənim kimi Şərqdən gəlmış biri üçün bu işiq bolluğu sanki ecazkar, fövqəltəbi bir şeydi. Yanımdakı biri məni dürtərək "mösyo, mösyo, gəldik" dedi. Döndüm baxdım. Yol yoldaşım qız idi.

Qatar dayanırdı. Ətrafımda bir hay-küy, bir gedış-geliş vardı. Fəqət mən nə olduğunun fərqində deyildim. Qız davam etdi: "Budur, Paris stansiyası. Bu şəxs – qarşımda gənc bir dəliqanlı dururdu – mənim qardaşımı. Məni qarşılımağa gəlib. İndi o sizə bir araba tutar, arabacıya sizi rusca tərcüməçisi olan bir hotelə aparmasını deyar. İndilik, Allaha əmanət olun".

Dəliqanlı məni arabacıya qədər ötürdü və ona bir şey deyərək ayrıldı. Mən lunatik kimi qeyri-şüuri hərəkət edirdim.

Parisdə ilk vaxtlar

Parisə çatdığını axşam 1888-ci il yanvarın 8-i idi. Yol yoldaşımı qarşılamamağa gələn bu şəxs mənim üçün çağırduğı arabaçıya nəsə söylədi və arabaçı da başını sallayaraq qamçısını vurdu. Nə deyildiyini və hara getdiyimizi bilmirdim. Fransızcam çox ibtidai və zəifdi.

Mənə heyranlıq verən bir qələbəlik, işıq və geniş küçələr. Nəhayət, böyük bir hotelin qapısı. Hotelin lövhəsinə baxdım: Hotel de Petersbourg.

Anladım ki, arabaçıya rusca tərcümanı olan bir hotelə aparmağını söyləmiş və arabaçı da məni bu böyük, sıq yerə gətirmiş.

Yanına biri yaxınlaşdı, rusça "rusca danışa bilirsiniz?" deyə soruşdu. Mənə qəribə bir sevinc gəldi. Məni anlayan birini tapmaq sənki bir saadətdi. Yaşa dolmuş, saçları bəyazlaşmış bu şəxsin rus olduğu başa düşüldürdü. Arabaçının hesabını ödədi, aşyanı ikinci mərtəbədəki bir otağa qaldırdı. Ocağın yandırılmasını və sabah yeməyi hazırlanmasını əmr etdi və "yorgunsunuz, istirahət ediniz, yenə görüşərik" deyib getdi və qapıdan çıxarkən bu sözləri əlavə etdi: "Mənim adım Arondur. Bu hotelin məmurlarındanam. İstədiyiniz vaxt çağrıra bilərsiniz".

Təşəkkür etdim.

Qarson gətirdiyi bir qucaq odunla ocağı yandırdı. Soyuqdu. Bir az sonra ocaq qıpqırmızı yanmaşa, ətrafa istilik saçmaşa başladı və mən də səhər yeməyinə başladım.

Paris

Kefim yerində idi. Bu qədər ildən bəri xəyalimdə yaşatdığını Parisdə idim. Ah, bu nə səadət! Bulvara baxan pəncərəyə yanaşdım. Dalğa kimi bir tərəfdən digər tərəfə axan insan selini, ortalığa qəribə bir aydınlıq verən işıqları, saysız arabaları, atları sevinc və zövqlə seyr etdim. Qarabağ yadıma düşdü. Şuşa şəhərinin dar, palçıqlı və qaranlıq küçələrini andım. Mənə qəribə bir qürur gəldi: "Ey, mənə baxın, mən haradayam, siz harada?" – deyə bağırmaq istədim. Sonra saat 10 olmadan yatağa girdim və ertəsi gün saat 7-də qalxdım.

Tez Aron əfəndini çağırıldım. "Mən qafqazlıyam. Buraya təhsil üçün gəldim. Sizdən mənə kömək etməni, məktəbə aparmanızı və orada qafqazlı tələbə ilə görüşdurmənizi rica edirəm".

Aron əfəndi güldü. Hələ 19 yaşı vardı. Çox naşı olduğum bəlli idi. Hələ yarı köçəbə, patriarchal bir qəbiləyə mənsub olduğum ağillarına belə gəl-

məzdi.

– Qafqazlı tələbə tanımasam da, universitetə gedərik, soruşar, taparıq. Fəqət siz buraya uzun müddət üçünü gəldiniz? Pulunuz varmı?

– Bəli, məktəbi bitirənə qədər burada qalacağam. Pulu da atam göndərəcək.

– İndi əlinizdə nə qədər var?

Bu sual məni çəşdirdi. Mən özüm də nə qədər pulum olduğunu bilmirdim. Atam Peterburqa 150 rubl göndərmişdi. Dostlar bu pul ilə Parisa getsəm, acıdan öləcəyimi demişdilər. Fəqət mən gülmüşdüm. Halbuki orada borclarım və yol üçün 90 rubl getdi. İndi cibimdə olsa-olsa, 60 rubl ya olar, ya yox.

– 60 rubl olmalıdır.

Aron əfəndi acı-acı güldü:

– Aman, nə danışırsan? 60 rubl ilə nə edilər ki? Hələ bu qədər pulla bu hotelə necə gəldiniz?

Mən dondum. Pulun bu qədər əhəmiyyətinin olduğunu ilk dəfə eşidirdim. Aron əfəndi məni yuxarıdan-aşağı süzdü, anladı və üzüldü.

– İlk işimiz tez bu hoteli tərk etmək olmalıdır. Bilirsınız mı, bir gecəlik bu otaq üçün nə qədər verəcəksiniz? Tam 15 frank. Sonra odun 5, qəhvə 5 frank, hambal, qarson və s. məsrəflər də ən azı 5 frank tutacaq. Cəmi 30 frank, yəni rus pulu ilə 15 rubl.

Mən mat və məəttəl qaldım. Aron əfəndi zəngi basdı və qarson gəldi. "Mösyö, indicə gedir, hesa-

bını gətiriniz", – dedi.

Hesabı gətirdilər. Dediyi kimi çıxdı. Yuyundadan, sabah yemayı yemədən tez aşyamı topladıq, yarısını mən, yarısını Aron əfəndi qoltuğuna vuraraq ilk tramvaya qədər götürdük. Sen Mişel bulvarına gəldik. Oradan tibb fakültəsinə gəldik. Tibb fakültəsində Aron əfəndinin tanıdığı bir çox yahudi ənclər vardı. Onlarla görüşdü. Onlardan Pantheonun arxasında bir küçədə qafqazlı iki gürcü tələbənin qaldığını öyrəndi və biz cəld oraya doğru yürüdük.

Qaranlıq, köhnə bir evin dar nərdivanlarını qalxdıq. Üçüncü mərtəbənin zənginə basdıq. Hündürboy, yaraşıqlı bir dəliqanlı qapını açdı.

– Mösyö Medivani sizsiniz? – deyə soruştı.

– Bəli.

– Sizə bir vətəndaşınızı gətirdim. Təhvil vərirəm və dərhal gedirəm.

Aron əfəndi o qədər sürətlə hərakat etdi ki, ona təşəkkür də edə bilmədim.

Medivani mənimlə gürcüçə danışmağa başladı.

– Gürcü deyiləm, gürcükə də bilmirəm. Mən türkəm. Qarabağlıyam.

Bunu deyərkən otağa da daxil olduq. Bu şəkildə digər gürcüylə də tanış oldum. İkiisi də məni böyük diqqət və dostcasına qarşılıdlılar. Qarabağlı bir türkün Parisa qədər təhsil üçün gəlməsi onlara çox qəribə və eyni zamanda xoş hadisə kimi görünürdü. Dərhal çay dəmlədilər, pendir-çörək gətirdilər,

səmimi, ürəkdən hal-əhval tutmağa başladılar. Və ziyyətlərindən onların da çox yaxşı yaşamadıqları bəlli idi. Mənə ümid və təsəllü verdilər. Evdən bir aya qədər pul ala bilsəm, cibimdəki pulla birtəhər yaşamaq olar dedilər.

Çay içdikdən sonra tez mənim üçün otaq axtarmağa çıxdılar. Mən də yanlarında idim. Evin onları yaxın olması şərt idi. Yaxın bir küçənin küncündə bir madamın yanında, dördüncü mərtəbədə 25 franka bir otaq tapdılar. Pis-yaxşı yerləşdim.

Əlli ildən sonra da Aron əfəndi ilə bu iki qardaş gürcünü dərin həyəcan və şükər hissi ilə xatırlayıram. Onlar mənim ilk rəhbərlərim və xilaskarlarımdılar və adları ruhumun daşıdığı an əziz və müqəddəs izlərdəndir.

Yerləşdiyim otağın sahibi ixtiyar madam dil bilmədiyimə ham hirslənir, ham da gülür. Ona görə qəzəblənir ki, birinin fransızca danışmamasını xəyal da edə bilmir. Gülür, çünki kəlmələri onun istədiyi kimi tələffüz edə bilmiram. Üstəlik, hər dəqiqə gözünün qabağındayam. Çöla, demək olar ki, çıxmırıam. Bunun iki səbəbi vardı: fransızca öyrənirəm və bu yolda tətbiq etdiyim metod da çox nadirdi.

Alfred de Mussetin kitabından ilk gün sətir oxudum. Bilmədiyim kəlmələri rusça lügətdən öyrəndim və əzbərlədim. İkinci gün bu lügətləri təkrarlamaqla yanaşı, yeni 15 sətir oxudum. Yenə bilmədiyim kəlmələri yazdım və öyrəndim. Beləcə, hər gün 5-10 sətir əlavə etməklə üç ay sonra artıq normal şəkildə oxuyub anlamağa və danışmağa başladım.

İkinci səbəb isə pulu ehtiyatlı xərcləməyimdi. Madamın icazəsi ilə bir qazanla bir spirit lampası və fincan aldım. Çayımı, qəhvəmi və əksərən yummurtadan və göyərtidən ibarət olan yeməklərimi otağında özüm bişirdim. Qəhvəxanaya, restorana getmirdim. Qarabağa məktub yazaraq təcili pul istədim. Gözlərim həsrətlə yolda idi. Cibimdən hər frank əksildikcə ürəyim titrəyirdi. Birdən pul gec gələrsə?!

Ah, həyatımın bu imtahan çağları! Sizin qiyomatınızı, qədrinizi indi bilir və anlayıram. Indi anlayıram ki, qara günlər insanın yetişməsi üçün ağ günlərdən daha lüzumludur. Tabii ki, bir şərtlə: süküt etməmək, əyilmək və silinmək kimi zillətlərə qatlanmamaq şərti ilə.

Fevral ayının ortaları idi. Qarabağdan hələ də xəbər gəlmirdi. Getdikcə qorxularım, vahimələrim artırdı. Peterburqdə atamın mənə göndərdiyi təleqrafi xatırladım: Yüz əlli manat al, hara istəyirsən, get!

"Haraya istəyirsən, get" sözü heç xoş deyildi. Şübhəsiz ki, bir hiddət, məmnuniyyətsizlik ifadə edirdi. Onsuz da atamın və bütün ailəmin Peterburqdə məktəbə girmədiyimdən və Fransaya gedmişdən məmənun olmayıcaqlarını bilirdim. Lakin ata deyilmə? Bu hiddət nə qədər davam edəcəkdi? Üstəlik, bu qədər uzaqda və Fransada, qurbanlı olan övladına qarşı. Həm də atamı istədiyi kimi yola gətirən, böyük əmimə təsir edə bilən anam kimi vəkilim vardı.

Bunlar beynimi artıq six-six əhatə edən qara dùşüncələri qovmaq üçün öz-özüma verdiyim təsililərdi.

Fəqət günlər keçir, xəbər gəlmirdi. Madama evin kirayə pulunu ödəmək zamanı gəldi. Cibimdə artıq franklar deyil, santimlər qaldı. Necə olacaq? Nə edəcəyəm?

Mənim gürcü dostlarım da mənimlə özüm qədər maraqlanırdılar. Onlar da Qarabağın bu sükutuna heyrət edirdilər. Kim bilir, bəlkə də, məndən şübhələnirdilər. Mənim qarabağlı olmadığımı, atam, anam, ailəm olmadığını, sərsəri olduğumu ürəklərində düşünürdülər. Sonralar Qafqazda rastlaşdığınız zaman ağlıma gələn bu şübhələrdən bəhs edərdim və qəhqəhə ilə gülərdik. Fəqət 1888-ci ilin fevralın 20-də qəhqəhəylə deyil, adı gülüşdən də uzaqdıq. Bilirdim ki, zavallıların imkanı olsaydı, məndən heç bir yardımını əsirgəməzdilər. Fəqət onlar da çox pis vəziyyətdə idilər. Ancaq özlərini dolandırı bilirdilər. Buna baxmayaraq, mənə hər gün onlarla bərabər yemək yeməyi təklif etdilər. Mən utancımdan qıpqırmızı qızardım və təşəkkür edərək bu təklifi rədd etdim. Onların üzülməməsi üçün hər gün əvəzinə üç-dörd gündən bir getməyə başladım. İndi onlar məni axtarırdılar.

Madamlı açıq şəkildə danışdım. Vəziyyəti izah etdim. Mənə: "Bir ay gözləməyə razı oluram. Lakin siz də razılaşın ki, daha çox gözləyə bilmərəm. Çünkü mən də kasib bir qadınam. Otaq kirayəsi ilə dolanıram", – dedi.

Haqlı idi. Bu davranışını da alicənablılıqdi.

Yeməyimə galinca, bunu da fransızlara məxsus etimad üsulu ilə həll etdim. Yeməklərimi o qədər sadələşdirdim ki, hamısını bir baqqaldan alırdım: qəhvə, çay, şəkər, hər gün bir az yağı, bir az göyərti, bir-iki yumurta, bəzən də bir parça at. Bütün isti-

fadə etdiyim ərzaq. Mən bütün bunları yaşadığım evin altındakı baqqaldan alırdım. Fransız pul sistemi mənim vəziyyətimdə olanlar üçün əlverişli idi. Bir frank edən yüz santimi xərcə-xərcə bitmirdi: 20 santimlik qəhvə və yaxud çay, 20 santimlik şəkar, 15 santimə iki yumurta, 10 santimlik göyərti. Beləcə, günorta yeməyiniz hazır. Cibinizdə hələ 25 santim qalır. Mən nə qəhvəxanaya, nə gəzməyə, nə teatra gedirdim və çox məsrəf də yoxdu, gündə frank yarımla dolana bilərdim, dolandım da.

O vaxta qədər ki cibimdəki pul bitdi, baqqala getməyə utandım. Tam iki gün sabır etdim. Lakin üçüncü gün taqətim qalmadı, aşağıya endim, kassada aylasən baqqalın xanumuna utana-utana: "Madam, mənə etimad edərsinizmi, nisə mal verərsinizmi? Pul gözləyirəm. Vaxtında gəlmədi. Sixıntıdayam", – dedim.

– Siz bizim müştərimizsiniz. Əlbəttə ki, etimad edərik. Nə istəyirsiniz, alın.

Bu sözlərin mənə verdiyi mənəvi zövqü və onlardan aldığım qüvvət və imanı heç bir kəlmə ilə ifadə edə bilmirəm. Fransız qadın mənə bir xilaskar mələk kimi göründü. Təşəkkür etdim və hər gün aldığım qədər – frank yarımlıq ərzaq aldım. Gedərkən bir daha təşəkkür etdim.

– Narahat olmayın, sixılmayın. Hər zaman xidmətə hazırlıq.

Bu "xidmətə hazırlıq" aylarca davam etdi. Belə ki, pul gəldiyi zaman hesabı ödəyəndə tam 400 frank borcum vardı.

Evdən ancaq günortadan sonra çıxırdım. Get-

diyim yerlər Panteon ilə rəsədxana arasında idi. Bəzən St.Genevieve kitabxanasına baş çəkər, əldə edə bilmədiyim kitabları orada oxuyardım. Ancaq əksərən Odeon qalereyası ilə Lüksemburq bağında dolaşardım. O zaman tərcih etdiyim Alfred de Musset ilə Lamartine oralarda oxuyar, bəzən də az-bərləyərdim.

Mənim indiyə qədər Parisdə tanıldıgım və məşğul olduğum şeylər bu bağdakı keçmiş fransız kralıçalarının heykəlləri, bağın hovuzları, sarayın saatı, bu saatin düz ortasından başlayaraq qarşıda görünən rəsədxananın qübbəsindən keçən birinci meridian və üzərində oturub biçaqla adımı yazdıgım skamyalardı. Bunun xaricində ev sahibləri ilə gürcülərdən başqa nə bir insan, nə da bir yer biliirdim. Nə qəribədir ki, tam 40 il sonra yoldaşılımla bərabər Lüksemburq bağını gəzərkən skamyaların üstünü tədqiq etməyə başladım. İşin fərqində olan yoldaşım:

- Nə axtarırsan? - deyə soruşdu.
- Vaxtilə bunların üstünə adımı həkk etmişdim.

Yoldaşım qəhqəhəylə güldü:

- Yarım əsr vaxt keçib. O zamandan burada neçə skamyə dəyişib. Əsən rüzgar, yağan yağmur həttə səni, məni dəyişdirib.

Heyhat, neçə acı bir həqiqət! Hər şeyi silib-süpürən zaman, nə amansızsan!

Faşat o vaxt belə şeylər ağlıma da gəlməzdı. Hər nə qədər həyat məni sixışdırsa da, özünü acı xəbərdarlıqla xatırlatsa da, mən özünü qapanmış halda yaşamıma davam edirdim.

Fevralın sonu gəldi. Martin ortasına çatdıq. Ev-dən hələ də xəbər yoxdu. Neçə maktub yazdım, heç birinə cavab gəlmədi. Nə edəcəkdir? Ev sahibinin verdiyi möhlətdən yarım ay da keçdi. Onu gördüyüüm zamanlar başımı aşağı əyirdim. Nəhayət, dil-ləndi:

- Əzizim Əhməd bəy, mənim səbrim deyil, taqətim tükəndi. Mən bu otağı kirayəyə vermək məcburiyyətindəyəm. Əmin olun ki, başqa cür hərəkət etmək imkanım olsayıdı, sizə qarşı bunu etməzdim.

Nə deyə bilərdim ki? Tamamilə haqlı idi. Amma hara gedəcəkdir? Madama dedim ki:

- Sizə namus sözü verirəm. Mütləq haqqınızı ödəyacayım. Bir yanlışlıq məni bu faciaya məruz qoydu. Sizin artıq döza bilməyəcəyinizi anlaysıram. Mənim tutduğum otağı siz kirayəyə verin. Amma məni də özünüzdən uzaqlasdırımayın. Mən heç kimi tanımirəm. Kimsəm yoxdu. Sizdən rica edirəm, damın altındakı boşluqda qalmağımı icazə verin.

Qadın heyratla gözlərimin içini baxdı və üzüntülü bir dille:

- Yaxşı. Madam ki, razı olursunuz, buyurunuz. Lakin xəbərdarlıq edirəm ki, çox zəhmət və əziyyət çəkəcəksiniz.

- Hər şeyə dözəcəyəm, madam.

Bu gözal qalbli ixtiyar qadın damın altını özü təmizlədi, çarpayımı, əsyamı oraya daşıtdırdı.

Düz üç ay bu dar, qaranlıq, toz və haşəratla dolu yerdə qaldım. Yeməyim baqqaldan borclu olduğım südlü qəhvə, çörək və pendirdən ibarətdi. Gecələr yatmaddım. Düşünə bir tərafdan, taxtabiti digər tərafdan rahatlıq verməzdı. Dan yerinin

ağarmasını həsrətlə gözləyərdim. Tez yataqdan qalxardım. Qəhvəmi içər, kitablarımı qoltuğuma vurub küçəyə qaçar, Lüksemburq bağına gedərdim. Orada qapalı bir künçə çəkilərək yanındakı fransız-rus lügəti, əlimdəki Musset və Hugo və ya Toefil Gotyer kitabları ilə fransızca öyrənməyə cəhd edərdim.

1929-cu ildə Fransanı ziyarət etdim. Bütün bu yerləri zavallı yoldaşımı göstərərək keçirdiyim həyəcanı izah edərkən gözlərim yaşardı.

Yoldaşım güldü və dedi:

— Çəkdiyin əzablara 50 il sonramı təəssüflənir-sən?

— Xeyr, xeyr. Ona görə deyil, Əksinə, həyatın ta ilk gündən mənə verdiyi işgəncələrə minnətdaram. Çünkü bütün ömrüm boyu davam edən min cür imtahanlara keçirdiyim bu işgəncələr sayəsində döza bildim. Məni xüsusilə mütəəssir edən ailənin məni unutmuş olması idi. Necə oldu ki, aylalla xatırlamadılar.

— Bizim məmləkətdə sənə galənə qədər təhsil üçün ancaq Kərbəlaya və Nəcəfə övlad göndərirdilər. Onlara da ildə bir dəfə ziyarətçilər vasitəsilə pul göndərirdilər. Çünkü tələbə imamın hövzəsinin yanındakı bir mədrəsəyə yerləşir, yaşamı da imamın otağından təmin edilirdi. Kimsə onları nə düşünər, nə da axtarardı. Sizinkilər Parisin qiyamat bir yer olduğunu haradan bilsinlər? Zənn ediblər ki, bura da Nəcəf kimi bir yerdir. Yoxsa heç rahat olardılar mı?

Bəlkə də, doğru fikir idi. Fəqət bu məsələni araşdırıa bilmədim. Çünkü Qafqaza qayıtdığım zaman həm zavallı anam, həm atam, həm də əmim vəfat etmişdi.

College de France

Hüquq məktəbinə hazırlıq və münasibətlərin genişlənməsi

Nəhayət, mayın ortasına doğru evdən cavab gəldi. Həmin günü heç unutmuram.

Sabah saat 9 radələrində yaşadığım damın taxta qapısı döyüldü. Ev sahibi olduğunu zənn edərək, "buyurun, madam" dedim.

Rəsmi geyimli biri əlində çanta ilə içəri girdi. Polis zənn etdim. Məgər poçtalyon imiş. Evdən gələn pul ilə məktubu gətiribmiş. Məktubu aldım. Üstündə rusca "400 rubl" yazılmışdı. Sevinc və məmənuniyyətim hədsiz və sonsuzdu. Tək olsaydım, qalxıb "Uzundərə" oynayaqdım.

Poçtalyon dəftərini uzatdı, bir yer göstərərək imzalaması istədi. Bir az gözləməsini bildirdim və madamı çağıraraq pul gəldiyini müjdəladım. Eyni zamanda poçtalyona 1 frank verməsini rica etdim.

Mənə yaxşılıq edərək qoruyanlara qarşı borçlanımı ödəyərək utanmaq ehtimalından qurtulduğuma hədsiz məmənun idim.

İndi bu rus pullarını fransız frankları ilə dəyişdirmək lazımdı. Necə edəcəkdim? Gürçülərin yanına qaçıdım. Onlar da mənim qədər sevindilər və biri məni Odeon teatrının yanındakı tramvay stansiyasına apardı və orada mənimlə bərabər cüt atla yürüyən tramvayın açıq üst hissəsinə mindik. Tramvay Bulvar Sen Mişeli, bir körpünü keçdi. Sonra "Rivoli" adlanan küçəni təqib edərək böyük

bulvara doğru yol aldı. Mən bütün bunları ilk dəfə idi, görürdüm. Büyük bulvarın üzbaüzündə tramvaydan endik və bir köşkün önünə gəldik. Dostum "buradır" dedi.

Bir rubla qarşı iki yarım frank verilirdi. Bu şəkil-də min frank alındıq. Yenə eyni yol ilə evə qayıtdıq. 250 frank baqqala, 100 frank ev sahibinə, 100 frank küçə başındaki aylardan bəri nisxə qəzət aldığım qadına verdim. Mənim həvəs və təşəkkür ilə pul verməyim bu adamların çox xoşuna gəldi, "A votre service" deyərək qarşılıq verdilər.

Fransada necə yüksək insanlıq var! Heç tanıma-dıqları adama aylarla nisxə xidmət göstərmək, bu şəkildə çox insanı müşkülü vəziyyətdən qurtarmaq. Sonradan anladım ki, digər tələbələr də bu insanlıqdan istifadə etməkdəirlər. Hətta baqqal mənə dedi ki:

- Əfəndim, bu kimi köməkliliklər xüsusi bir şey deyil. İmkan verir ki, arada etimad yaransın. Bu etimad məsələsində ən öndə gələn türklərdir. Türk tələbəsinə nisxə otaq, yemək, hətta paltar da verirlər. Çünkü bilirik ki, onlar nə olsa da, borclarını ödəyəcəklər. Lakin yunanlar belə deyillər. Yunan tələbəyə əsla etimad edilməz. Çünkü pulları olduğu halda borclarını ödəməzlər.

Bütün borclarımı verdikdən sonra cibimdə 500 frank qalmışdı. Bir az paltar və çamaşır da təd-rük etmək lazımdı. Bunlara da 200 sərf etdim. 300 qaldı.

İndi ilk işim, əlbəttə ki, mənzili dəyişdirmək idi. Rue de Glacier-də madam Germaina adında bir xanımın pansiyonu vardı. Aylığı 75 və 90 frankdı.

Biz 75-liyi tərcih etdik və üç aylıq pulu əvvəlcədən verdik. Üçüncü mərtəbədə balkonlu bir otağa yer-ləşdim. Artıq maddi yaşam baxımından heç bir şey düşünmürdüm.

34 PARIS. — La Sorbonne, École des hautes études, Cours de M. le Professeur Pavy

2

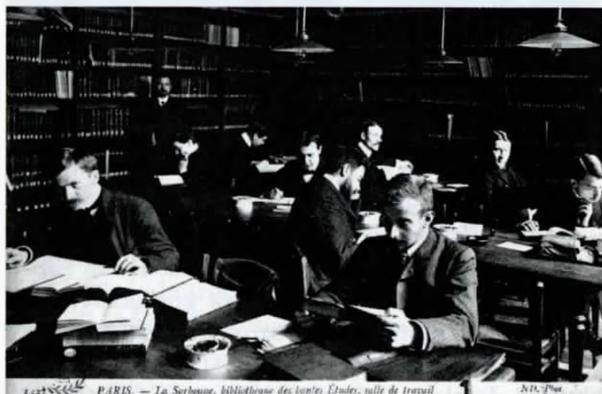
Sarbonna Universitetində mühazirə

Bu ərafədə fransız dilini öyrənməkdə xeyli irə-liləmişdim. Artıq sıxlımadan danışa bilirdim. Mü-nasibətləri genişləndirməyə, irəliyə doğru getməyə başladım. Qaldığım pansionatda çoxlu romenlər, bolqarlar və iki iranlı həkimlə üç misirli də vardi. Sonuncularla dərhal anlaştıq və görüşməyə baş-ladıq. Onlar mənə evdə oturmaqdansa, məsələn, College de France-yə, yaxud Şərq dilləri məktə-bindəki dərsləri dinləməyə getməyin daha faydalı, daha əyləncəli olacağını söylədilər. College de France daha yaxındı. Günün birində oraya getdim. Bina və bütün mühit məndə dərin təsir oyatdı. Orta əsrlərdən qalma bu köhnə binanın görünüşündə qəribə bir qüdsiyyət vardi. Parlaq və qurucu oldu-ğu görünürdü. Təvazökarlıqla əzəmət onda qəribə bir ahəng yaradırdı. Bağçanın içərisindəki Volterin heykəli, illərdən bəri xəyalımda yaşıatdığını böyük

şəxsiyyətin zəif, qırışq və məsxərəçi siması mənə hələ də ətrafına baxan, gördüyü zəiflikləri, axmaqlıqları və yanlışlıqları mərhəmətsizcəsinə qamçılanan canlı bir adam təəssüratı yaratdı.

Rue des Ecoles zəngin landollarla (fayton növü – D.Ə.) dolmuşdu. Səbəbini soruşdum. Dedilər ki, Renanın dərs günüdür. Parisin ən ali və ən sıq bəyləri və xanımları ustadı dinləməyə gəlmışdilər.

Əsrlərin təsiri ilə qaralmış divara asılmış elanı oxudum. Anladım ki, burada Ecole des hautes études Pratique-nin dil və tarix şöbəsində Jaymis Darmışdətər adında bir professor "Şahnamə" ilə "Zənd Avesta"ni izah edir.

Sarbonna Universiteti. Kitabxana

Dərhal girdim. Kürsünün üstündə qozbel, kiçik bir insan gördüm. Önündə böyük həcmli kitablar vardı. Yanındaki stulda ortayaşlı, hündür, olduqca xoş bir xanım oturmuşdu. Ondəki iki sıradə dinləyicilər sıx oturmuşdular. Diqqəti cəlb etmədən arxa sıradə bir yerdə əyləşdim.

Ustad Firdovsidən bir şeir oxumuş, kəlmələri izah edirdi. İçəri daxil olduğum zaman "gül" kəlməsinin uzun əsrlər davam edən sərgüzəştlərini nəql edirdi. O nə uzun və tükənməz bir tarix! Bu tarixi danışmaq üçün nə uzun və tükənməz bir səbir! O na sonu gəlməz vəsiqələr, ictihadlar! Ustad fars dilinin cəddi olan Zənddə bu kəlmənin "verta" şəklində olduğunu deyir. Fəqət gün keçdikcə, dövrən dəyişdikcə "verta" da dəyişir. Əvvəlcə "gelta" olur, sonra "gelt" olur, sonra da "gül". Fəqət bu "sonralar" yüz illərlə ölçülür və hər "sonra" hər dəyişmə sənədlərlə isbat edilir.

Heyran qaldım. Sabahdan etibarən müntəzəm davam edəcəyəm.

Soruşdum:

– Görəsən, belə bir şey türk dili üçün də var mı?...

(Əhməd bəy Ağaoğlunun öz əli ilə yazdığı xatirələri, təəssüf ki, burada bitir. Oğlu Səməd Ağaoğlu bununla bağlı yazır: "Atamın əllə yazdığı xatirələri bura qədərdir. Bundan sonra davam etmədi. Ölümündən iki ay əvvəl mənə bu sətirləri oxuduqdan sonra "artıq buraxacağam, xatirələrin içində boğulmaq məni sonsuz dəräcədə üzür, məndən sonra sizlər dəftərimdən təqib edərək yazarsınız")

"Cumhuriyyət" yazıları

Ətrafımda boşluq
genişlənir, dərinləşir.
29 illik yoldaşlarım
bir-bir gedirlər. Ziya
Gökalp, Rəşid Qalib,
Yusuf Akçura! Neçəsi
qaldı? Onsuz da yola
çıxarkən neçə idik ki?
Toplasan, 10-u keçməz!

Faqqət həyatın bu nə
qəribə, nə anlaşılmaz
cılvəsidir ki, hamisindən
ixtiyar və hamisindən
çox yaşlı olduğum
halda, onlar gedir, mən
qalıram! Bu da talenin mənə qarşı göstərdiyi mər-
həmətsizliklərdən birimi?

Daha bir neçə gün əvvəl zavallı Yusuf, Sadri
Maksudi ilə bərabər məni görməyə gəlmışdilər.
Altı aydır, görüşə bilmirdik. İlk baxışında zaval-
linin üzündə ölüm pəncəsinin nişanəsini gördüm
və qeyri-ixtiyari "Yusuf! Bu nə haldir? Sən çox yaş-
landın, çox çökdün! Özünə baxmırsan" deyə ciğirdim.
Zavallı ağır-agır nəfəs alaraq belini kresloya
söykədi və həzin bir səslə dedi: "Xanım əfəndinin
(ötən il eyni xəstəlikdən vəfat edən bədbəxt xanı-
mımı nəzərdə tuturdu) son günlərini yaşayıram,
eyni hallar, eyni əlamətlər!"

Həqiqətən, ağappaq və pərişan saqqalı ilə örtülmüş
boz rəngli üzü can çəkişər halda olan birisini
andırırdı.

"Bir az istirahət etsən, işlərdən çəkilsən, çox yaxşı olar", – dedim.

"Bəli, mən də düşünürəm. Ankaraya gedib məzuniyyət istəyəcəyəm!" – dedi.

Qədər fürsət vermədi.

Yusuf 40 ildən bəri Türk vətəninin irfan və siyasət həyatına yaxından qarışmış bir şəxsiyyətdir. Yazıldığı kimi, o nə azərbaycanlı, nə də dağışanlı idı. Şimal türklərindən, kazanlı idı. Bütün İdil çayı boyunca tanınmış qədim Akçura ocağından-dı. Atasının və əmilərinin böyük çuxa fabrikləri vardi. Atasının vəfatından sonra əmisinin varisi oldu. Hətta bir zamanlar fabriklərin idarəciliyi ona verilmişdi. Fəqət Yusufun uca qəlbini fabriklərdəki fəhlələrə qarşı rəva görülən qeyri-insani rəftarlar-a dözə bilmədi, işdən vaz keçdi, qəzetçiliklə dolanmayı seçdi. Ta ilk yaşlarında atası ilə bərabər İstanbula gələrək Aksaray cəvarında alındıqları bir evə yerləşdilər və Yusuf təhsilini İstanbulda türk məktəblərində aldı. İbtidai məktəbi bitirdikdən sonra onu o zamankı hərbi məktəbə verdilər və Yusuf hərbi təhsilinə ta ərkani-hərbiyyə məktəbinin birinci sinfinədək davam etdi. Fəqət bu ərafədə Əbdülhəmid onu bir çox dostları ilə bərabər və xüsusilə sonralar bacanığı olan bugünkü Lehistan¹ səfirimiz Fəridlə birlikdə Trablus-qərbə sürgün etdi. Orada bir müddət qaldıqdan sonra Fəridlə birlikdə yolunu taparaq qaçırlar və Parisə gələrək hər ikisi də Parisin məşhur Académie des Sciences Morales et Politiques ali məktəbinə girdilər və uğurla başa vurdular.

Yusuf Fransadan Rusiyaya qayıtdı. Bu, yaşadı-

¹ Polşa

gımız əsrin başlangıcında idi. Bizzət hələ istibdad bütün şiddəti ilə davam edirdi. Fəqət Rusiyada istibdadın kökləri bir tərəfdən inqilabçıların daxil-dəki fəaliyyətləri və digər tərəfdən də Yaponianın vurduğu şiddetli zərbələrin təsirləri ilə zədələnmiş və sarsılmaqdır idi. Bu aciz² də o zaman Avropadan qayıdaq Bakıda Hüseynzadə Əli bəy ilə bərabər ilk gündəlik türk qəzetini qurmağa müvəffəq olmuşdu.

Yusuf, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əmisinin fabriklərini tərk edərək Kazanda çıxan "Vaxt" qəzeti ilə Bağçasarayda çıxan və əqrəbəsi mərhum Qaspıralı tərəfindən nəşr edilən "Tərcüman" qəzətinə yazılar yazırırdı. Bizim ilk tanışlığımız bu surətlə qəzet vasitəsilə və qiysi olmuşdu. Fəqət 1908-ci ildə Türkiyədə inqilab olur, Rusiyada isə dəhşətli bir irtica peydə olur. İkimiz də Rusiyani tərk etmək məcburiyyatında qalırıq, İstanbula gələrək burada yerləşirik və o gündən bu günə qədər ayrılmaz yoldaş oluruq.

Yusuf öz yolunu hələ o zamanlar nəşr etdiyi kiçik, fəqət çox mühüm bir risalə ilə təyin edir. Bu risalə "Üç siyaset: türkçülük, islamçılıq və osmanlıçılıq" başlığını daşıyırırdı. Yusuf idealının türkçülük olduğunu və Türk dövləti üçün türkçülük siyasetindən başqa bir yoluñ xəta olduğunu açıq şəkildə izah edir.

Bu surətlə müştərək ideal başda Ziya Gökalp olmaqla bir neçə dostu birləşdirir.

Millət şairi Məhəmməd Əminin³ təşəbbüsü və Ziya Gökalpın da yardımı ilə daha o zamanlar Sa-

² Ağaoğlu özünü nəzərdə tutur.

³ Yurdaqul

lonikdə olan İttihad və Tərəqqinin Ümumi-mərkəzi "Türk Yurdu" məcmuəsinin qurulmasına qərar verir. Ümumi-mərkəz tərəfindən göndərilən nümayəndə yanına gəldi və məcmuənin mənim evimdəki ilk quruluşunda Yusuf da başlıca olaraq iştirak etdi.

Məcmuənin idarəciliyi Yusufa verildi. Eyni zamanda, Cəlal Sahir, Fuad Köprülüzadə və Həmdullah Sübhi də məcmuə ətrafında toplandılar. Nəcib Asım, Fuad Baylar kimi əvvəldən türk tarixi ilə məşğul olanlar da təbiati ilə məcmuanın söz sahibləri arasında idilər. Salonikdə çıxan və Ziya Gökalp tərəfindən ilhamlandırılan "Gənc Qələmlər" ətrafında toplanmış mərhum Ömrə Seyfəddin, Əli Canib kimi gənc mühərrirlər də çox keçmədən "Türk Yurdu"na gəldilər

Bu surətlə "Türk Yurdu" ətrafında xeyli səmi-mi və qüvvətli bir ideal ocağı quruldu. Məcmuənin idarəciliyini üzərinə götürən Yusufa bu ocaqda və ocağın apardığı qiymətli mücadilədə təbiatla çox şərəflə bir yer ayrılmışdı.

Cəsarətlə deyə bilərəm ki, Yusuf bu vəzifəsini kimsənin edə bilməyəcəyi bir fədakarlıq və bağlılıqla etdi. Onsuz da o bütün həyatını vəzifə adımı olaraq keçirdi. Üzərinə götürdüyü hər işə bütün ruhu və canı ilə bağlanırıldı. Özündən sonra "Yurd" bir çox əllərə keçdi. Fəqət kimsə o və Cəlal Sahir qədər müvəffəq ola bilmədi!

Yusuf İttihad və Tərəqqi Cəmiyyətinə girmədi. Fəqət ideal onu ittihadçılarla çalışmağa sövq etdi. Belə ki, ittihadçı olmadan xalq arasında ittihadçı kimi tanınmışdı.

Yusuf eyni zamanda universitetdə tarix profesoru idi. Sonra bu ünvânını Ankarada mühalifə etdi və Ankara Hüquq fakültəsində verdiyi "yaxın dövr" dərslərinə dair qeydləri məmləkatimizdə in-diyyədək bənzəri yazılmamış mühüm və qiymətli bir əsərdir!

Fəqət bu vəzifələrin xaricində bir çox digər ic-timai işlərdə də Yusuf özünü göstərdi. I Dünya mühəribəsi əsnasında Hilali-Əhmər Cəmiyyəti onu Rusiyaya, Rusiyadakı türk əsirlərinə yardım üçün göndərdi. Bu vəzifəni də Yusuf min bir təhlükə içində böyük bir uğurla və məharətlə həyata keçirdi.

Mütarəkə⁴ əsnasında tərəddüd etmədən Anatoluya getdi və Qurtuluş mücadiləsində iştirak etdi. Maltadan qayıdışında Ankaraya gedərək onu ilk gördüğüm zaman tanımadım. Gözəl bir ata minmiş, hündürboylu, ağ saqqallı, hərbi geyimdə və general sandığım biri atını üstüma sürdü. Mən ürkərək bir yana çəkildim. Yusuf qəhqəhə çəkərək:

"Gördünmü?!" Biz əsgərlər başıpozuqlara belə edərik!" – dedi və atdan endi. Məgər yenidən əsgəri xidmətə alınmış və kuryerlik edirmiş!

Bir müddət sonra xariciyyə vəkalətində işə götürüldü və orada da ona verilən vəzifələri böyük bir ustalıq və ləyaqətlə yerinə yetirdi.

Qurtuluş savaşının sonunda İstanbul məbusu⁵ oldu. İştirak etdiyi müxtəlif komitalarda dərin bir məsuliyyət duyğusu ilə çalışdığı kimi məclis mü-

4 I Dünya mühəribəsində Türkiyənin işgal və Qurtuluş savaşı arasındaki dönəmi

5 Millət vəkili

zakirələrində də bilgisiylə seçildi. Məclis fəaliyyətində onu xüsusilə türk fəhlə həyatı maraqlandırıldı və onun verdiyi bir deklarasiyaya görədir ki, bugünkü iş qanunu layihəsi hazırlanır.

Və bütün bunları etməklə bərabər Yusuf Ankara fakültəsindəki dərslerinə müntəzəm davam edir, bir çox qəzetlərə və məcmuələrə məqalələr yazar, bir çox cəmiyyətlərdə iştirak edirdi.

Son iki ildən bəri özünü xüsusilə "Türk Tarixini Tədqiq Cəmiyyəti"⁶ nə vermişdi. Bu cəmiyyətin ikinci rəisi ünvanı ilə gecə-gündüz çalışmaq lazım gəlirdi. Mərhum cəmiyyətin uğurlu olmasını özü üçün bir şərəf və heysiyyət məsələsi etmişdi. Mən elə zamanlar bilirəm ki, iki gün gecə və gündüz yatmadan çalışmış və nəhayət, bayılmışdır.

Yusuf vəzifəyə bu qədər bağlı idi!

Onun geniş və dərin bilgiləri, vəzifəyə bağlılığı, ali və təmiz ruhu, həssas və nəcib qəlbini və xüsusilə ləkəsiz əxlaqı onu tanışan dostlarının, yaxınlarının qəlbində yixilməz bir abidə etmişdir! O, qırx il dayanmadan Türk ölkələrinin hər tərəfində türk gəncliyini tərəqqiyə, təkamülə, hürriyyətə və insani ucalığa çağırmışdır və şübhəsiz ki, onun ölüm xəbəri bütün bu ölkələrin hamisində üzüntü ilə qarşılanacaqdır!

Arxasında qoyduğu və haqlarında daim narahat olduğu yoldaşı ilə iki uşağına Allahdan təsəlli və səbir diləyirk.

"Cümhuriyyət", 3889-cu say

13 Mart, 1935

Cəlal Sahir

Yusuf Akçuradan sonra Cəlal Sahir! Və neçə ay ara ilə? Kim qaldı? Kim qalacaq ki? Öncə gedənlərəmə yanmamalı, qalanlaramı? Hər halda yolçunun yolda olması daha yaxşıdır, çünki, heç olmasa, bu dəli qəlbin çırıntılarına məruz qalmaz!

İyirmi altı il əvvəl ilk görüşdüyüümüzdə bir-birimizi sevdik. Və o gündən bu qara günə qədər aramızda bu qarşılıqlı məhəbbəti zədələyəcək ən kiçik hadisə də olmadı. Ancaq son günlərdə bir qəbahət işlədim ki, indi qəlbimi parçalamaqdadır. Ankaraya gedəcəyim günün ərəfəsində ondan həzin bir məktub aldım. Məni yanına çağırırdı! Fəqat uzaqda qaldığı və Ankaraya getməyim də həyatı bir məsələ ilə əlaqəli olduğu üçün bu arzusunu yeriňe yetirə bilmədim. Ah! Qəddar əcəlin bu qədər yaxınlaşmış olduğunu necə təxmin edə bilərdim?

Türkçülük cərəyanı başlar-başlamaz Fəcri-Atı⁶ gənclərinin çoxu – Cəlal Sahir başda olmaqla bu cərəyanə qoşuldular və o gündən etibarən Cəlal Sahir bu cərəyanın ən mühüm amillərindən biri oldu, dəfələrlə "Türk Yurdu" məcmuəsini idarə etdi və aramızda ən yaxşı və ən gözəl idarə edən də o oldu.

6 Türk ədəbi axını. Axının təməlində keçmiş yixmaq, yerinə yenini – ogunkü anlamı ilə Qərb ədəbi anlayışını gətirmək dayanırdı.

Cəlal Sahir eşq və qadın şairi kimi şöhrət qazanıb. Fəqat onun, eyni zamanda, bir çox digər qiyamətli fəzilətləri də var ki, insanlar daha az məlumatlıdır.

Cəlal Sahir şair olmaqla bərabər mütəfəkkirdi. Sonralar mərhum Ziya Gökalp tərəfindən "Türkçülükün əsasları" adı ilə nəşr edilmiş kitabın içindəkili Cəlal Sahirin Sultan Əhməddəki evində türkçülər tərəfindən müzakirə, münaqişə və təsbit edilmişdi. Aylarca davam edən bu münaqişə, müzakirə əsnasındadır ki, Cəlal Sahirin dərin və sağlam düşünmək qabiliyyətinə vaqif oldum. O, çox məhsuldar və sağlam düşüncə sahibi idi. Ortaya atdığı fikirlər daim məntiqli və əsaslı idi. Eyni zamanda, bu şair təfəkkür sahəsində heyratlaşdırıcı qədər tarzlı və mötədil idi. Neçə dəfə Xalida Ədiblə Ziya Gökalp və ya mənim aramda münaqişə qızışaraq davaya qədər çatmaq üzrə ikən Cəlal Sahir hər iki tərəfi məmənun edəcək bir formula müzakirəni təbii yola qoymaq məharətini göstərmişdi.

Bununla bərabər, mərhum qədər qəbul etdiyi prinsiplərə və əsləslərə bağlı və dayanıqlı az kim-sələrə təsadüf etdim. "İdareyi-məsləhət" üsuluna qarşı dərin bir nifrət bəsləyərdi. Düşüncələrini və duyğularını qorxusuz və açıq söyləyərdi. Bu sahədə bütün anlamlı ilə bir fərd idi. Mənfəət və fayda təlaşı ondan çox uzaqdı. Fəqat incə və zərif bir ruh sahibi olduğu üçün başqalarına qarşı dürüst və sərt mövqə göstərməkdən, başqalarının izzəti-nəfəsinə toxunmaqdan da diqqətlə cəkinərdi. Ona görə də açıq və qorxusuz sözləri hər kəsa xoş görünür, hər yerdə sevilir və sevincə qarşılanır. İttihad və Tərəqqi zamanında onun qədər rəislərə qarşı haqq və haqqıqəti açıq şəkildə söyləyən az idi. Fəqat söz-

lərinə verdiyi şəkil onlara da hirsətnəmək imkanını vermirdi. Fəqat Cəlal Sahirin, məncə, ən böyük fəziləti vəfa və dostluğa sədaqət və bağlılığı idi. Bu xüsusda onun bənzərinə təsadüf etmədim. Şairin tə ötədən bəri söylədiyi və zamanımızda çox keçərli olan:

"Xuda göstərməsin izmihlal bir yerde,
Ehibba şivə-i yağmada məbhud eylər adayı"⁷

Şeirinin məfhumu onun pak və təmiz ruhuna yad qalmışdır. O bu kimi şeylərə tənəzzül etməzdə və edənlərdən də nifrət edərdi. Məltada əsir olduğum zaman Sahir məktub aldığım tək dostumdu, ailəmi də İstanbulda xatırlayan nadir insanlardan biriydi.

Sahirin həyata qarşı mövqeyi də çox diqqətəlayiqdir. Onun uca ruhu həyatın cilvələrinə qarşı daima kinayəli, heç bir vaxt baş ayməz davranışa sahibdi. Tutulduğu xəstəliyin müalicəsi geniş imkanlar tələb etdiyi halda, o, dəfələrlə ən ibtidai ehtiyaclarını belə təmin edə bilməyəcək vəziyyətlərə düşdü. Fəqat buna baxmayaraq, ondan heç bir zaman şikayət etşitmədim. Əksinə, onu daim şən, daim gülərz gördüm. Sixıntı və ehtiyac onun alınınu deyil, dodaqlarına da qırışdırıldı.

Xülasə, Cəlal Sahir fəzilətləri və xarakteri ilə nümunə olacaq bir şəxsiyyətdi. Onun şair və ədib cəhətləri haqqında fikir bəyan etmək mənə düşməz. Ancaq bu qədərini bilirəm ki, türkçülük axınının mühüm bir amili sıfətilə istər şeirin, istarsa da

⁷ Tanrı bir yerdə çöküş əlaməti göstərməsin,
Dost bilinənlər yağmada düşməni belə heyrətdə qoyarlar.

dilin sadələşməsində, albəttə ki, olduqca qiymətli bir rol oynayıb.

Cümhuriyyətin elanı ilə türklüyün hər sahədə yürüyə bilməsi onun arzuladığı ideal idи və bu idealın verəcəyi meyvələri də dadmaq onun ən hərarətli arzusu idи. Fəqat, nə yaxşıq ki, qədər möhlət vermədi.

Bütün həyatını milli ideala verən bu fəzilətli insan özündən sonra həyat yoldaşı və bir neçə övladını millətə emanət qoydu. Bunlar üçün təsallı və səbir niyaz edirik.

"Cümhuriyyət" qəzeti, 4142-ci say

24 Noyabr, 1935

Türkcanın sərf və nəhvi yoxdur

Müəllim Cövdətin ölümü
münasibətilə

son zamanlarını da bir tərəfdən Türk Tarixi Tədqiq Cəmiyyətinə, digar tərəfdən da Osmanlı arxivində tədqiqata sərf etmişdi.

Mərhüm naxoş olmaqla bərabər bogucu sıxıntılar içində qırınmaq məcburiyyətində olduğu halda bir dəqiqə də bədbinliyə düşməmiş, daim qüvvətli bir imanla çalışmış, düzgün həyatı və təmiz xarakteri ilə məsləkdaşları arasında seçilmişdi. Otuz il ərzində topladığı nadir sənədləri və qiymətli kitabxanasını İstanbul bələdiyyəsinə hədiyyə etmişdi. Belə birinin vəfatı, albəttə ki, cəmiyyətin nəzərini çəkməlidir deyə zənn edirdim!

Fəqat, təəssüf ki, təqribən 10 gün keçdiyi halda adı da anılmadı. Təəssüf, çox təəssüf! Bu kimi təvəzükər, çalışqan şəxslərin qiymətini bilək, heç olmasa, öldükdən sonra adını yad edək. Yoxsa bir gün

gələr, kimsədə çalışmaq həvəsi də qalmaz!

Burada mərhumun həyatındaki İstanbulda bilinməyən bir səhifəni anlatmaq istəyirəm. Bu səhifə mərhumun Azərbaycan türklərinin oyanış tərixində oynadığı rola daidir.

Bundan düz 30 il əvvəldi. Yeni Türkiyədə hələ Əbdülhəmid rejimi bütün əzəməti ilə hökm sürməkdə idi. Rusiyada isə Çarlıq üsul-idarəsi xaricdən yaponların zərbələri, daxildən də inqilabçıların ixtilalları ilə zədələnib sarsılmaqda idi. Mən və Hüseynzadə Əli bu vəziyyətdən istifadə edərək o zamanadək türklərə türkçə qəzet, məcmuə çıxarmağı, türkçə dərs verən məktəb qurmağı şiddətlə rədd edən rus hökumətindən gündəlik qəzet nəşr etmək və məktəblər təsis etmək icazəsi qopardıq. Qəzetləri təsis etdik. Məktəbə gəldikdə isə, əvvəla müəllim lazımdı. Məmləkətdə türkçə tədris edəcək müəllimlər yoxdu. Hər şeydən əvvəl bir darülmüallimin açmaq lazım gəldi. Zənginlərimizi asanlıqla yola gətirdik. Pul hazırlı. Məktəbi qurmaq üçün də İstanbullu birisini, bu işi bacaracaq bir müəllim cəlb etmək üçün göndərdik.

Onun bu gelişilə həyatımın ən əziz və ixtiyarlıq çağında mənə təselli və zövq verəcək bir xatirənlə bağlıdır. Bu xatirə həyatda insan üçün ən zövqlü və ən qiymətli şeyin idealın həyata keçmiş olduğunu. Bunu görəndə insanda şübhə yeri qalmır. Qalan hər şey – zəngin sərvət, vəzifə, qüdrət, yoxsulluq, ehtiyac, iztirab, hər şey həyatda iz qoymayan bir hecdən ibarətdir. Əbədi qalan və daim insana yaşıtına zövqünü verən yeganə şey idealın həyata keçməsidir. İndi gözlərimi yumur, mərhum Cövdətin Bakıya gəlişi zamanında – İstanbulda və ya Bakıda olsun – türk icmaları ilə bugünkü icma-

lar arasında bir müqayisə aparır, əmələ gəlmış dəyişikliklərin hövsələyə sığmayacaq qədər geniş və dərin olduğunu görürəm.

Avropadan başımız ideallarla dolu gəlmışdik. Türkün şüurlanması, özünü tapması, dilinin açılması, türk qadınının mənəvi varlığı, türk ailəsinin daha ali əsaslar üzərində qurulması, türk zəhniyətinin dəyişməsi, haqq-hüquq haqqında başqa düsturlara doğru yürüməsi və ilaxır, ilaxır! Fəqət nə rejim, nə də bu rejimlər altında boğulmuş camaat bu ideallara asanlıqla yanaşmayacaqdı. Misal göstərmək üçün sizə mərhum Cövdətin fəaliyyətə başlaması əsnasında baş verən və bu gün hər kəsi heyrətləndirəcək, lakin o zaman çox təbii olan hadisədən bəhs edəcəyəm.

Min bir oxşamaqla, min bir yalvarmaqla, min bir öyüd və nəsihətlə ram etməyə çalışdığını, oxumaq, yazmaq bilməyən zənginləri, nəhayət, bir türk darülmüalliminin qurulması üçün pul verməyə razı saldıq.

Cövdət bu darülmüalliminin programını hazırladı. Əyan və aşrafdan ibarət bir məclis quruldu. Bakının baş axundu Hacı Mirzə Əbu Turab da orada idi. 70 yaşlı bu ixtiyar Bakının ən öndə gələni, ən nüfuzlu axundi idi. Özünə inanmış elə müridləri vardi ki, bir işarəsi ilə tərəddüsüz adam öldürədilər və bu hərəkətləri ilə cənnətin tam ortasında ən gözəl bir köşklə ən nəfis huri və qılmanlara sahib olacaqlarına dərinən inanırdılar. Buna görə də axunda qarşı söz söylənməz, hər nə desə, "bəli, cənab ağa, buyruğunuzdur" deyilərdi.

Cövdət programı oxumağa başladı. Dərslər, dərslərin saatları bir-bir zikr edildi: hesab, tarix,

coğrafiya, kimya, fizika...

Axund yatırıldı, nəhayət, Cövdət oxudu: Türk səhv və nəhvi!⁸

Axund gözlərini açdı və üzərindəki əbaru geri ataraq:

- Nəmənə?
- Türk səhv və nəhvi!
- Xeyr! Belə bir şey yoxdur. Ərəbcədən başqa heç bir dilin sərf və nəhvi yoxdur. Türkçə nəmənədir ki, sərf və nəhvi olsun? Xeyr!

Zavallı Cövdət qələm əlində dayandı və ətrafa baxdı. Hər kəs başını aşağı salmış, kimsədə nafəs almaq qüdrəti qalmamışdı. Axundun müridləri isə qazəbli-qazəbli ətrafa baxırdılar. Bir neçə dəqiqə bu öldürücü sükut içinde keçdi. Nəhayət, mən dözə bilmədim və büzülə-büzülə, kiçilə-kiçilə (Ah bu büzülmələr, bu küçülmələr!): "Cənab Axund! Hər dilin özüne görə bir sərf və nəhvi vardır", - dedim və misal kimi öz adımı götürərək, - Əhməd, Əhməddən, Əhmədə...", - deyə tərif etməyə başladım.

Axund qəzəbləndi:

- Sus! Cahil! Ərəbcədən başqa heç bir dilin sərf və nəhvi olmaz!

Müridlər gözlərini mənə doğru dikmişdilər. Fəqət mən dözə bilmədim:

- Cənab Axund, məsələn, rus dilinin sərf və nəhvi vardır. Rus məktəblərində tədris edilir.

8 Türk dilinin grammatikası

Axund tamam hissləndi və bir söyüş də söydü:

- Demək, sən bizi rus etmək istəyirsən! Kafir!"

Heyrat içində qaldım. Milli məktəblərin təsis üçün milli bir darülmüallimin açmaq, İstanbuldan bunun üçün adamlar gətirtmək rus etmək üçün imiş!

Cavab vermək istədim. Fəqət müridlərdən biri ayğa qalxaraq belindəki tapançaya əl uzatdı və mənə xitabən: "Sus! Yoxsa, indicə leşin ortada qalar!" - deyə bağırdı.

Ətrafdan da mənə göz ağartdılar, susdum.

Cövdət programdan türkçə sərf və nəhvi çıxarıdı və bu şəkildə 30 il əvvəl Bakıda türk dilinin sərf və nəhvi olmadığına qərar verildi!

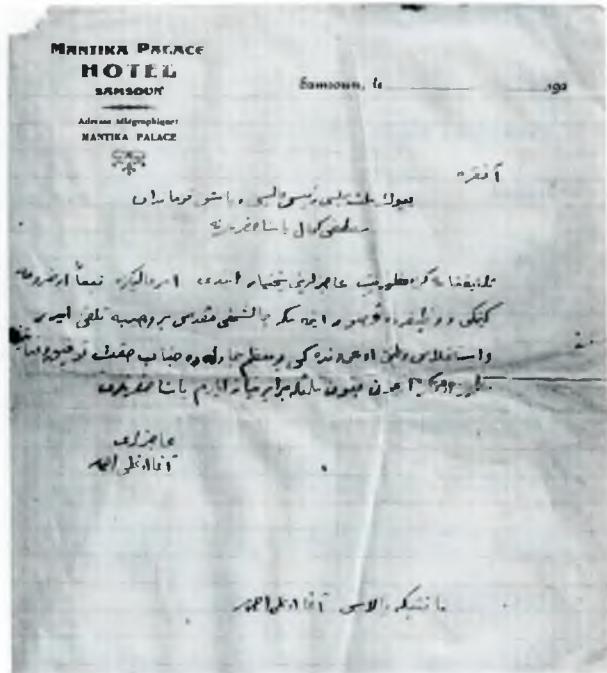
Təbii ki, bu qərar uzun müddət yürümədi. Məktəb açıldı, Cövdət türkçə sərf və nəhv dərslərini də müntəzəm verdirdi.

Mərhumun qurduğu "Füyuzat" adlı darülmüallimini özündən sonra Hüseynzadə Əli davam etdirdi və bu məktəb Azərbaycan türklərinin oyanışında ən təsirli amil oldu. Onun yetişdirdiyi tələbələr sayesindədir ki, azərbaycanca İstanbulcaya yaxınlaşa-yaxınlaşa bu gün iki ləhcə arasında heç bir fərq qalmamış kimidir!

"Cümhuriyyət" qəzeti, 4170-ci say

22 dekabr, 1935

Atatürkə məktublar

Birinci məktub

Mantika Palase Samsun, le 192

Hotel

Samsoun

.....

Adresse telegraphique

Mantika Palase

Ankara

Büyük Millet Meclisi Reis-i Alisi ve Başkumandan

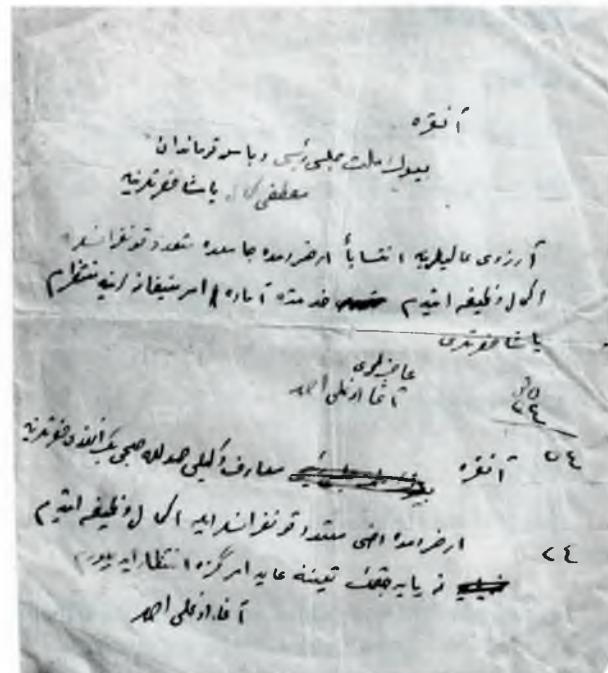
Mustafa Kemal Paşa hazretlerine

Teltifnamenize mazhariyet acizlerini bahtiyar etti.
 Emr-i alinize tabian Erzuruma gitmeği ve vazifede
 kusur etmemeğe çalışmağı mukaddes bir vecibe telakki
 eder ve istihlas-i vatan uğrundaki bu muazzam müca-
 deledede cenab-ı Hakk'ın tevifik ve inayetlerine mazhar
 olmanız için bütün milletle beraber niyaz ederim, Paşa
 hazretleri.

Acizleri

Ağaoğlu Ahmet

Mantika Palas, Ağaoğlu Ahmet

İkinci məktub⁹

Ankara

Büyük Millet Meclisi Reisi ve Başkumandan

Mustafa Kemal Paşa hazretlerine

Arzu-yi alilerine intisaben Erzurumda camedə müteaddid konfranslarla ikmal-i vazife ettim. Hidmete amade, emr-i münifanelerine¹⁰ müntezirem, Paşa hazretleri.

Acizleri Ağaoğlu Ahmet

Ankara

*Maarif Vekili Hamdullah Subhi beyefendi hazretle-
rine*

Erzurumda dahi müteaddid konferanslar ile ikmal-i vazife etdim. Ne yapacağımın tayinine aid emrinize intizar ediyorum.

Ağaoğlu Ahmed

⁹ Qaralama məktubun ikinci qismi Həmdullah Sübhıyə yazılıb

¹⁰ Yüksek əmrlərinizə.

Əhməd bəy Ağaoğlu gənclik illərində

Əhməd bəylə eyni dövrdə Peterburqda oxuyan azarbaycanlılar. 1887-ci il.

Soldan: Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəsir bəy Tahirov

Əhməd bəy Ağaoğlu

Əhməd bəy Ağaoğlu

Əhməd bəy Ağaoğlu

Əhməd bəy Ağaoğlu

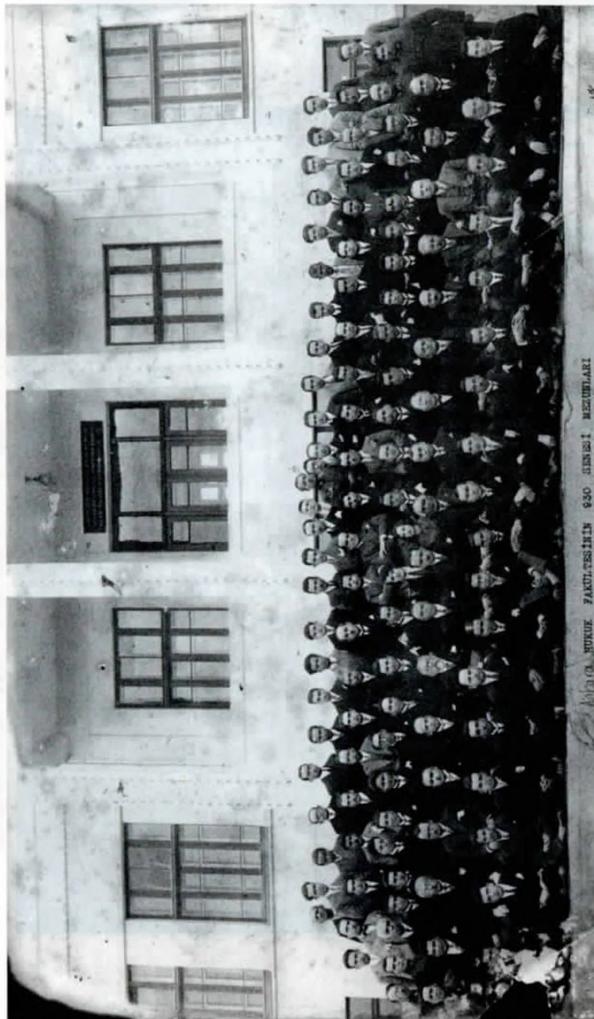
Əhməd bəy Ağaoğlu

Əhməd bəy Ağaoğlu

Əhməd bəy Ağaoğlu Malta adasında siürgündə

115

Ankara Hüquq Fakultəsinin mezunları ilə birgə, 1930-cu il

Şükrü Saracoğlu, Mahmud Əsəd Bozqurd və Əhməd Ağaoğlu (öndə cınlı)

Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli Fəthi Okyar
(sağdan 2-ci və 3-cü)

Əhməd bəy Ağaoğlu və Mustafa Kamal Atatürk

Əhməd bəy Ağaoğlunun dəfnü

Əhməd bəy Ağaoğlunun dəfnü

Əhməd bəy Ağaoğlunun məzəri. İstanbul, Feriköy

Əhməd bəyin xanımı
Sitarə Ağaoğlu

Əhməd bəyin qızı
Sürayya Ağaoğlu

Çapar dergisinin satış mərkəzləri!

Əhməd bəyin qızı Tezer Ağaoğlu
(Taşkiran)

Əhməd bəyin oğlu Səməd Ağaoğlu

1. Kitabevim.az / 28 May filialı / 28 May metrosu yaxınlığında
2. Kitabevim.az / Nizami filialı / Nizami metrosu yaxınlığında
3. Kitabevim.az / Əhmədli filialı / Əhmədli metrosu yaxınlığında
4. Oxford Kitab Evi / 28 May metrosu yaxınlığında
5. Akademkitab Kitab Evi / Elmlər Akademiyası metrosunun yeni çıxışı
6. Mənbə Kitab Evi / N.Nərimanov metrosu yaxınlığında
7. Dəniz Kitab Evi / Qazax şəhər Mütəfəkkirlər Parkı
8. Oxu Kitab Evi / Şəki şəhəri. S.Rəhman küç. 32

Abunəlik və digər məsələlər üçün əlaqə vasitələri:

www.capar.az

www.capardergisi.az

E-mail: info@capar.az

capar.dergisi@gmail.com

Tel: (+994) 50 542 54 89

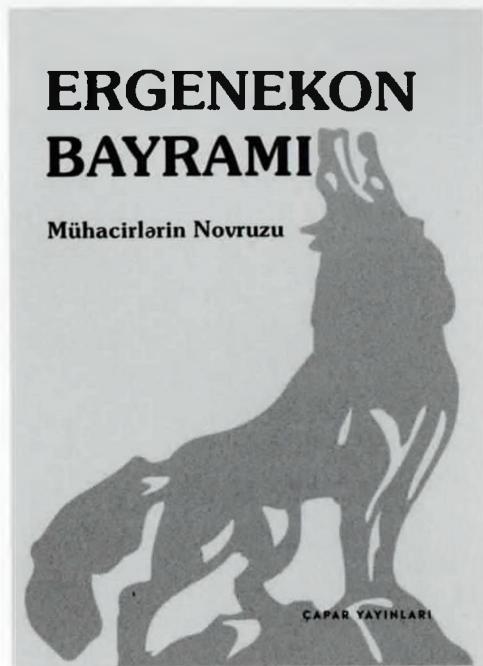
(+994) 70 717 11 09

<https://www.facebook.com/capardergisi/>

https://www.instagram.com/chapar_dergisi/

Kitabda müəllifin müxtalif internet portallarında, qəzet və jurnallarda yazdığı yazılar, məşhur şəxslərdən aldığı müsahibələr dərc edilib.

Kitabda azərbaycanlı mühacirlərin (Məhəmmədəmin Rəsulzadə, Məhəmmədsadıq Aran, Əziz Alpoud) Ergenekon (Novruz) bayramı haqqında yazdıqları məqalələr toplanıb.

**Əhməd bəy Ağaoğlu.
Şuşa, Peterburq və Paris xatirələri
(Atatürkə iki məktub)**

Tərtib edən: Dilqəm ƏHMƏD

Pergament Yayın Evi
Yığılmaga verilib: 30.03.2019
Çapa imzalanub: 02.04.2019
Formatı 60x84 1/16,
Fiziki çap vərəqi 7,5
Tiraj 500

Bakı, Azərbaycan